

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

CLASS _____

CALL No. Sa+V Dik-Ray

D.G.A. 79.

सारदाविनोदे
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

तद्धिते अपत्यप्रकरणम् ।

BHATTOJI DIKSHITA'S
SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III—Part I

(TADDHITA—APATYADHIKARA)

With English Translation and Sanskrit Commentar

BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(H),
Bhishagacharyya.

Re. 248 .

CORRECTION

Page 7, line 21, for "The word लोमन् final elides its affix अ' when many etc." read "The word लोमन् final elides its affix इञ्, but then the affix 'अ' comes in place of it when many etc."

[N. B.—Thus उडुलोमन् + इञ् = उडुलोमि: in singular, औडुलोमी in dual but in plural इञ् is replaced by the affix अ; then उडुलोमन् + अ = उडुलोमा: with टिलोप by the rule "नक्षत्रिते"। See also our vol. I. Part II. p. 78].

“लक्ष्मीवर्ध” सरस्वतीविनोदकुर्मः—पञ्चतन्त्रम्
सारदाविनोदे

श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायाः
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

(पूर्वाङ्गे—तद्धितप्रकरणम्)

श्रीकुमुदरञ्जन भिषगाचार्येण

लक्ष्मीवर्धः तत्कृतया मितभाषिणीसमाख्यया व्याख्याया च समेतः

448.

BHATTOJI DIKSHITA'S

SIDDHANTA-KAUMUDI

Vol. III—Pt. I.

(TADDHITA-ANVYADHIKARA)

With English Translation and Sanskrit Commentary

Sa 4V
Dik/Raj

BY

KUMUDRANJAN ~~P.~~, M.A., Ph.D(H),

Bhishagacharyya.

Author of Evolution of Gita, Philosophy of Ayurveda,
Meghadutam, Laghu-Kaumudi, &c.

Re. 1/-

Published by K. Ray
7, Bhawani Datta Lane,
Calcutta.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI

Acc. No. .... 448 .

Date. .... 13/10/53 .

Call No. .... Sa 4 V / Dir / Ray -

Vol. III - Pt. 1

Printed by R. N. Mitr
at the Nalanda Press,
112, Vivekananda Road, Calc

PREFACE

We have said much about Panini, the grammarian in our Part IV (Bhwadi) and much about Astadhyayi and the evolution of early grammatical thoughts and their culmination into Siddhanta Kaumudi in Vol I part I (Sandhi) ; hence here we won't say anything more.

But here we give a few slokas written by late Saradaranjan Ray, my father to show to our admirers that apart from being a mathematician, a Homoeopath, a grammatical scholar in Panini, he was well-versed in Sanskrit Kavyas and Dramas and himself a poet.

This part contains Taddhita (Apatyadhikara) —the rest will be out next June.

cutta
1938.

RAY Kumud Ranjan Ray

Ar

hilo

Errata on Vol I, Part II

(Of Siddhanta-Kaumudi)

P. 26, Sutra 211, line 14 for “इण् च कुश्च इति समाहारद्वन्द्वः । एकवचनमार्षम्” read “इण् च कुश्च इति समाहारद्वन्द्वः । पुंस्त्वमार्षम् । इतरितरयोगे तु एकवचनम् आर्षम्” ।

P. 52. line 22, for “having an affix” read “having a case affix”.

P. 68' line 14, for “अध्याहारपरशब्दयोगीप्रथमा” read “अध्याहार-परशब्दयोगे पञ्चमी” ।

P. 321, line 1, for “पुंयोगादाख्याम्” read “पुंयोगादाख्यायाम्” ।

P. 341, line 16, for “वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः” read “वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायाः” ।

P. 113. Sutra 302, for “राज्मशसोः” read “वाज्मशसोः” ।

[N. B.—Also see “errata” at the end of Siddhanta-Kaumudi Vol IV].

Vol.—IV.

P. 102, line 17, for “ले (?) लुङ् सात्” read “ले (?) लुक् सात्” ।

(Written by late Principal Ray on the occasion of His Majesty late George the Fifth's arrival in India).

गाथापञ्चदशी

A COLLECTION OF FIFTEEN SONGS

देशे देशे पर्वते पर्वते च ग्रामे ग्रामे कानने काननेऽपि ।

गेहे गेहे घोष्यतामद्य वार्त्ता भूयः प्राप्तो भूतलं रामचन्द्रः ॥१॥

In every country, on every hill top, in every village, in every forest and from house to house let the news be proclaimed that Ramachandra has come back to Earth. (1).

धन्या नूनं यातयामापि दिल्ली पूर्णानन्दो यत्र पुण्ये मुहूर्त्ते ।

सर्वत्यागी लोकहेतोः ससीतो भूयः प्राप्तो भूतलं रामचन्द्रः ॥२॥

Lucky indeed is Delhi though her days are long past—Delhi where, at an auspicious moment, The Blissful Ramachandra, who had renounced all for the sake of the people, has come back to Earth along with Sita. (2).

पूर्वं योऽसौ गोप्रतारं प्रविष्टः स्वाधिष्ठाने लोकसाक्षी परस्तात् ।

सोऽयं साक्षात् सज्जते लोककृतेऽत्र राजा रामो जर्जरूपो नुमस्तम् ॥३॥

King Rama, who, in the days of yore, had entered the stream at Gopratarā and then at his own abode had stayed watching the events of the world, is now, in the shape of King George, making a personal effort for the sake of the people. Him we adore. (3).

प्राग्भर्त्तारं स्वच्छयानुव्रजन्ती सीता क्रान्ता भारतप्रान्वमात्रम् ।

तीर्णा सेयं सप्तपाथोधिपूरं भर्त्तुः कार्यं मेरिसंज्ञा नुमस्ताम् ॥४॥

Sita, in bygone times, following her lord, of her own accord, had crossed merely the boundary of Bharatavarsha; but now, in the person of Queen Mary, she has crossed the seven seas for the sake of her lord. Our obeisance to her (4).

सत्रं दृष्टौ नैव तौ दम्पती नः सन्तुष्यामो वार्त्तया तन्महिम्नः ।

भक्तः पश्यन्नैव लक्ष्मीनृसिंहौ सद्यो मुक्तः स्थातुमत्रोत्सहेत ॥५॥

It is true the Royal Pair is an unseen entity to us, and we have to rest satisfied with a mere report of the majesty of their prowess. This is as it should be, for, the devoted, after having had a direct vision of Lakshmi and Nrisimha, is forthwith emancipated and cannot stay in this world even for a moment. (5).

कस्ते स्तूयात्तं प्रभावं नरेन्द्र ! आश्चर्यं तद् यद्विधायि त्वयेदम् ।

आज्ञामात्रं प्राणयोगो मुमूर्षोर्धन्वप्राये राजधानी समृद्धा ॥६॥

O Lord of Men, who can sufficiently belaud the majesty of thy prowess ? What thou hast accomplished is truly astonishing. At your command the dying have come back to life, and what was all but a desert has been turned into a prosperous seat of Government. (6).

यद्येतस्मिन्निन्दकाः सन्ति सन्तु तेषामर्थे नैष ते देव यत्नः ।

भानुः शश्वद्वन्ति नैशं तमिस्त्रं गोमायूनां प्रीतये तत् कथं स्यात् ॥७॥

Detractors in this matter may be let alone. Thou art not exerting thyself to-day for their sake. The sun dispels the nightly gloom, but how can that be to the delight of the jackal ? (7).

ये तु प्राज्ञा विप्रवादं प्रपन्ना नोदकस्तैः सम्यगालोचितोऽस्मिन् ।

दोषस्तेषां नैष मत्याः, परन्तु सर्वः सर्वं नेह पश्यत्यशेषम् ॥८॥

But those wise people who have expressed disapprobation, surely, have not carefully considered the consequences of this step. This is no detraction to their wisdom, for, every one cannot see everything that is happening or will happen in this world. (8).

कालीघाटा मायिनी राजभोग्या त्यक्ता ऋज्वी प्राप्तपूर्वापि मुग्धा ।

एवं गूढं विद्विषन्मद्राजोऽनैषीत् कालं रोषकालाननश्रीः ॥८॥

“Wily Calcutta is the Royal mistress, while plain Bombay is ignored though first reached”—Thus spiting inwardly has Madras been spending his days with his face blue through rage. (9).

एकं तावत् सौमनस्यं पुरीणां मानार्हाया मानंनञ्च द्वितीयम् ।

केन्द्रे स्थित्वा सूक्ष्ममीक्षा समन्ताद्दिल्लीवासे सिद्धमेतच्चयं हि ॥१०॥

The mutual good will of the cities, the honouring of her that deserves honour, a sharp scrutiny all round from the centre—all these three are indeed secured by having the seat of Government at Delhi. (10).

आस्तामेतच्चर्चया किं कृतं स्यान्नीतिर्ध्याता सुप्रयुक्ता दुरुहा ।

आज्ञा राज्ञः सर्वथा वन्दनीया युक्तायुक्ता नो विचार्या प्रजानाम् ॥११॥

Be that as it may ; discussion is futile. It is difficult to rate at its true worth an administrative measure that is well thought out and well executed. A loyal subject has to bow down before the king's mandate and must not discuss its merits (11).

मन्ये यत् स्तात् साम्प्रतं न स्तदेवादिक्षद्देवो मन्त्रिणश्चान्वतिष्ठन् ।

तस्मा लोकास्तोषितौ मन्त्रिमुख्यौ तत् प्रीयेतां राजजायापती च ॥१२॥

Metinks what His Majesty has ordained his ministers have arranged for *must* be for the people's good. The people are gratified, the two excellent ministers are pleased ; so may the Royal Pair be pleased too. (12).

द्वीपे द्वीपे तावकी राजपूजा पूजां पूजामन्तरा कार्यचिन्ता ।

व्यासक्तत्वे ऽप्यस्य देशस्य राजन्नध्येषि त्वं तेन वर्द्धामहेऽद्य ॥१३॥

Sire, from land to land royal welcome reaches thee, and the intervals between the fetes are taken up by state deliberations. Though thus busy, thou art graciously pleased to think of India. To this we owe our salvation to-day. (13).

तत्ते चित्तं देवदेवे स्थिरं स्यान्मा त्वां प्रापद्रोगशोकातिपातः ।

इष्टादिष्टं गच्छ विघ्नान् विधूय मा ते चैषीझारतीया सपर्य्या ॥१४॥

May thy heart remain fixed upon the God of Gods ; may visitations of disease and disaster keep away from thee ; may blessings follow blessings unto thee overcoming all difficulties ; may India's homage continue with unabated fervour. (14).

देवी भर्तुः सा च कल्याणकामा लक्ष्मीः साक्षादच्युतं व प्रपन्ना ।

प्रीता तिष्ठेतास्मदीयेषु नित्यं मैनां हासीझारतीया नसस्या ॥१५॥

May her Imperial Majesty, ever watchful over the welfare of her lord, like Lakshmi herself united to Vishnu, always take counsel with ministers favourably disposed towards us, and may India's worship of her continue uninterrupted. (15).

गाथापञ्चदशीं नृपेन्द्रचरितध्यानप्रमोदोद्भवां

मार्गे ऽष्टाद्विमिते दिने व्यरचयत् श्रीसारदारञ्जनः ।

आशास्ते स च तस्य राजमिषजः सन्धानबन्धोर्गणै-

र्वङ्गान् भङ्गजुषो ऽभिषिच्य वहतादानन्दमन्दाकिनी ॥

This collection of fifteen songs originated in the joy derived from meditating upon the deeds of the king of kings. Saradaranjan has composed it to-day the 28th day of Agrahayana (Dec. 14), and he prays that, by the excellencies of that Royal Surgeon who promotes re-union, may a veritable Ganges of bliss flow across Bengal that is suffering from fracture.

सिद्धान्तकौमुदी ।

“ओम्”

वन्दे चैतन्यदेवं तं निष्कलङ्कं यदिच्छया ।
सलीलं वर्त्तते चित्रं लेखभूमौ जडोऽप्ययम् ॥

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

अपत्यादिविकारार्थ-साधारणप्रत्ययाः ।

१०७२ । समर्थानां प्रथमाद्वा । ४।१।८२ ॥

दी— । इदं पदत्रयम् अधिक्रियते । “प्राग्दिशः—” (५।३।१,
सूत्र—१८४७) इति यावत् । सामर्थ्यं परिनिष्ठितत्वम् । कृत-
सन्धिकार्यत्वम् इति यावत् ।

All the three words ‘समर्थानाम्’, ‘प्रथमात्’, and ‘वा’ go up to i.e. attach in all the sutras up to the sutra ‘प्राग्दिशो विभक्तिः’ (No. 1947)—i.e. when several words are here syntactically connected in the senses of “तस्मा अपत्यम्”, “तेन रक्तं रागात्” and “तत्रभवः” etc., then the affix in question will be optionally (वा) attached to the first समर्थ word (समर्थानां प्रथमात्); in other words of the syntactically connected words here the entire first word is to be taken as the stem (प्रकृति) to which an affix (प्रत्यय) is to be attached. Thus in उपगोः अपत्यम्, which are syntactically connected (i.e. which have interdependence व्यपेक्षा) the अपत्यप्रत्यय

is to come to the entire first word उपगु । So उपगु + अण् = औपगव and so on. And this अधिकार of words is to go before स्वार्थिक-प्रत्यय commencing with—"प्राग्दिशो विभक्तिः" । In other words the whole पष्ठान्त words &c, in these cases will take the affix and never the प्रथमान्त words. Owing to अधिकार of "वा" here, optionally the whole वाक्य as उपगोः अपत्यम् may be used. Now it may be argued that in उपगोः अपत्यम् &c., the तद्धितवृत्ति may bar समासवृत्ति, it is so no doubt; but this bar is optional owing to the अनुवृत्ति of the word अन्यतरस्याम् from the immediately prior sutra which is "दैवयज्ञि-शौचवृत्ति-सात्वसुयि-काण्डे विद्विभ्योऽन्यतरस्याम्" (४।१।८१) । उपग्वपत्यम् in the sense of उपगोः अपत्यम् is also thus optionally correct.

Now Bhattoji here explains the word समर्थ (and सामर्थ्य) by saying "सामर्थ्यम् परिनिष्ठितकार्यात्मम्" i.e. by समर्थ we are to understand here as शक्त (able), and सामर्थ्य will then mean ability in the matter of producing a कार्य i.e. a meaning here in the matter of शब्द, and this is possible by placing the words in conjunction to produce one whole stem, hence Bhattoji further adds "कृतसन्धिकार्यात्ममिति यावत्" । Thus acc. to him the resultant here is—that सामर्थ्य is interdependence by way of placing the words in conjunction or in contiguity (कृतसन्धिकार्यात्मं सामर्थ्याम्) । And in such सन्धिकार्या of words, the entire first is to take the affix as said before. See also under the rule "तस्यापत्यम्" (infra).

मितभाषिणी— । अत्र सूत्रे—'समर्थानां', 'प्रथमात्', 'वा'—इति पदवयवम् वर्तते । एतत् पदवयवम् "प्राग्दिशो विभक्तिः" इति सूत्रं यावत्, तस्यापत्यायर्थे एव

इत्यर्थः अधिक्रियते । सार्थिकेषु अस्याधिकारस्य उपयोगो नास्ति, विकल्पोपि तवान-
वस्थितः—केचित् नित्यमेव भवन्ति । 'तस्यापत्यम्', 'तवभव' इत्यादयो अस्या अधिकारो
वर्तते एव । सूत्रस्य अर्थोऽयथा—'समर्थानां' अर्थयुक्तसम्बन्धानां शब्दानां मध्ये (समर्थाना-
मितिनिर्द्धारि पठौ)—प्रथमात् प्रथमोच्चारितात् प्रत्ययो वा भवति । ततः प्रथमा इति
'तस्यापत्यम्' इत्यादि सूत्रे प्रथमोच्चारितं पदम् । ननु तद्धितः (तद्धितं वा) सुबन्तादेव
भवति, ततः तस्य पदविधितया, "समर्थः पदविधिः" (A) इति सूत्रेणैव (समासे द्रष्टव्यम्)
एकार्थीभावादिरूपसामर्थ्यलाभात्, किं पुनः अत्र सामर्थ्यग्रहणं कृतम् ? अतः आह—
अत्र 'समर्थः' न केवलं सापेक्षः अपि तु शक्त एव । शब्दस्य 'शक्तत्वञ्च' अर्थं विशेषोत्पाद-
नयोग्यत्वम् । तच्च योग्यत्वम् सापेक्षशब्दानां कृतेषु सन्धिषु घटते । अतः आह 'सामर्थ्यं'
परिनिष्ठितत्वम्' कार्योत्पादनयोग्यत्वम् इत्यर्थः ; अपुरितुष्यन् अर्थं च समधिकं
स्फुटोक्तिरित्यन् पुनः आह—"सामर्थ्यं कृतसन्धिकार्यत्वम् इति यावत्" । कृतसन्धि-
कार्यत्वम् चात्र सामर्थ्यं, यतः सन्धी हि 'सामर्थ्यं' साकाङ्क्षादि स्पष्टमुपलभ्यते । तच्च
षष्ठ्यन्तादिशब्दानां शब्दान्तरेण च सम्बन्धः एव इत्यर्थः, यथा उपगोः वा सूत्रितः
अपत्यम्, इत्यादि ; अतोऽत्र काशिकायाम् उक्तम्—"समर्थानाम् किम् ? कम्बल उपगो-
रपत्यं देवदत्तस्य । प्रथमादिति किम् ? षष्ठ्यन्तात् यथास्यात् प्रथमान्तात् सा भूत्" ।
एवं सति विकल्पेन सुबन्तात् तद्धितोत्पत्तिः स्यात् । पक्षे वाक्यमपि यथा स्यात्—
उपगोः अपत्यामिति ॥ यद्येवं—समासवृत्तिः तद्धितवृत्त्या बाधिता इति चेत् ? नैष दोषः ।
किन्तु पूर्वसूत्रात् "अन्यतरस्याम्"—ग्रहणानुवृत्तिः "उपगोः अपत्यम्" इत्यत्र "उपस्व-
पत्यम्" इति समासोपि वा स्यात् ।

केचित्तु सूत्रे "समर्थानाम्" इति बहुवचनग्रहणम् नानुमोदन्ते । तेषां मते
"समर्थात् प्रथमादा" इत्येव सुवचम् । किन्तु 'उपगोः अपत्यम्' इत्यादि स्थले
एकाधिकशब्दसमवाये बहुविधेऽर्थे सति तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् तथा
"समर्थानाम्" इति बहुवचनग्रहणं सार्थकम् कृतम् ।

"A"—'समर्थः पदविधिः' इति सूत्रे द्विविधं सामर्थ्यं गृहीतम् । यथा—(१)
पदानाम् आकाङ्क्षावशात् परस्परान्वयरूपं व्यपेक्षाख्यं सामर्थ्यम् ॥ (२) पदानां
समुदायशक्त्या विशिष्टं कार्यं प्रतिपादकतारुपम् सामर्थ्यमेव एकार्थीभावलक्षणम् ।

१०७३ । प्राग्दीव्यतोऽण् । ४।१।८३ ॥

दी— । “तेन दीव्यति—” (सूत्र १५५०) इत्यतः प्राक् अण् अधिक्रियते ।

The affix अण् goes up to the sutra “तेन दीव्यति खनति जयति जितम्” (Pan 4. 4. 2). That is “तेन दीव्यति” enjoins टक्, and अण् is to pervade all rules up to that one, in the senses of “तस्यापत्यम्”, “तेन रक्तम्” &c.

मित— । अत्र सूत्रे—“तेन दीव्यति—” इति मूर्त्तकदेशस्य दीव्यत् शब्दं विधाय संश्लेषश्च प्राग्दीव्यत इति प्रातिपदिको विहितः । तस्मात् ‘समर्थानां शब्दानां मध्ये प्रथमात् तद्धितप्रत्ययो भवति’ इति उक्त्वा, अधुना—तस्मादेव “तस्यापत्यम्”, “तेन रक्तम्—” “तवभवः”, “तसीदम्” इत्याद्यर्थे—“तेन दीव्यतिखनति जयति जितम्” इति सूत्रात् प्राक्पर्यन्तम् ‘अण्’—प्रत्ययः अधिकृतः वर्तते । फलतस्तु अण्प्रत्यय औत्सर्गिकः सर्वत्र गच्छति, किन्तु यत्र इजादिविशेषप्रत्ययोऽपवादभूतोऽभिधीयते तत्र अण् नोपतिष्ठति ।

१०७४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च । ४।१।८४ ॥

दी— । एभ्यः अण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु । वक्ष्यमाणस्य खस्य अपवादः ।

The senses e. g. तस्यापत्यम्, तेन रक्तम्, तवभवः, तसीदम् etc., that are enumerated here up to the sutra “तेन दीव्यति—” are called प्राग्दीव्यतीय अर्थे । Now in these प्राग्दीव्यतीय अर्थे, words of the अश्वपति class take अण्, this अण् bars the affix “ण्य” that is due hereby the rule “दित्यदित्यादित्य—पतुत्तरपदात्त्यः” and अश्वपति ends in पति as उत्तरपद ।

मित— । “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति सूत्रमवानुवर्त्तते (अनुक्त्य इत्यर्थः) आह— “एभ्यः अण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु” । “प्राग्दीव्यतोऽण्” सूत्रात् आरभ्य

“तेन दीव्यति—” सूत्रं भावत् ये अपत्यादि— शेषिकादयः विहितः ते सर्वेपि प्राग्दीव्यतीयाः अर्थाः । [दीव्यतः प्राक् इति प्राग्दीव्यत् “अपपरिवहिरञ्चञ्चः मद्यम्या” इत्यव्यायीभावः । ततो भवार्थे” इडाच्छः” इति कप्रत्यये कृते प्राग्दीव्यतीय-शब्दः लभ्यते] । एषु अर्थेषु अश्वपत्यादिभ्यः अण् स्यात्, न तु पञ्चोत्तरपदत्वात् (सूत्र १०७७) गण-प्रत्ययो भविष्यति, अतः आह—“वक्ष्यमाणस्य श्वस्यापवादः” ॥ अश्वपत्यादिगणो यथा—अश्वपति, स्थानपति, ज्ञानपति, यज्ञपति, बन्धुपति, शतपति, धनपति, गणपति, राष्ट्रपति, कुलपति, गृहपति, पशुपति, धान्यपति, धर्मपति, धन्वपति, सभापति, प्राणपति, चैवपति ॥ अधुना अश्वपति + अण् इति स्थिते आह—

१०७५ । तद्धितेष्वचामादेः । ७।२।१७ ॥

दी—। जिति णिति च तद्धितेपरे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥

वृद्धि is ordered of the first vowel of a word when Taddbitta affix having indicatory ज् or ण् follows. Thus अश्वपति + अण् is to give first अश्वपत् + अण् by the rule “यस्येति च” (see under Vol I sutra 311), ; now by the present sutra we get अश्वपत् with वृद्धि of the first vowel in अश्वपत् ।

मित—। “अचोञ्जिणिति” इति सूत्रमनुवर्तते । “सृजेर्द्धृद्धिः” इति सूत्रात् “वृद्धिः” वर्तते । “अचाम्” इति निर्द्धारि षष्ठी । ततः आह—“जितिणिति च तद्धितेपरे अचां मघ्रा आदेः अचो वृद्धिः स्यात्” । अश्वपति + अण् इति “यस्येतिच” सूत्रेण इकारलोपे अश्वपत् + अण् इति जाति, वर्त्तमानसूत्रेण वृद्धौसत्याम् अश्वपत् + अण् = अश्वपतम् इति स्थितम् ।

१०७६ । किति च । ७।२।१८ ॥

दी—। किति तद्धिते च तथा (आदेरचो वृद्धिः स्यात्) ॥ अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् । गाणपतम् । “गाणपत्यो मन्त्रः” इति प्रामादिकमेव ।

to follow. Thus गोः आगतम् = गव्यम् (with यत् in supercession of अण्) ; why do you say अजादिप्रसङ्गे here ? Witness गोभ्यः हेतुभ्यः आगतम् इति गौरूप्यम् and गौमयम् : here the affix is रूप्य and मयट् by “हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्” and “मयङ् वृत्तयोः—गोश्च पुरीषे” &c. and in these cases there being no occasion (प्रसङ्ग) of an अजादि affix यत् cannot come in, and we get—गौरूप्यम् &c.

मित—। दिति, अदिति, आदित्य—पतिः उत्तरपदं यस्य तस्मात्—शब्दात् च ण्य-प्रत्ययो भवति प्राग्दीव्यतीयेषु अर्थेषु । “प्राग्दीव्यतीऽण्” इति अनुवर्त्तनप्राप्तम् अचं बाधित्वा ण्य एव स्यात्, अत आह—“अणोपवादः” । दिति + ण्य = दित् + ण्य (“यस्येतिच” इति दितिशब्दस्य इकारलोपः) = दित् + य (ण्य-कार इत्) = दैत्यः (आदिङ्ङिः) ; एवम् आदिताः, प्राजापताः इत्यादि । काशिकायस्य यमशब्दात् प्राग्दीव्यतीये अर्थे ण्यः विहितः । पृथिव्या अपत्यादि-अर्थे अ-अञौ प्रत्ययौ भवतः । प्रत्याययोः स्त्रियामिव विशेषः इति दर्शयितुमाह—पार्थिवा (जे सति अदन्तत्वात् टाप) —पाथिवी (अजि सति “टित्टाण्ज—” इति मूर्तेण ङीप्) । अवोक्ताः सर्वे प्रत्यायाः प्राग्दीव्यतीयेषु एव भवन्ति । देवस्य अपत्यादि अर्थे दैवम् (यञ्) —दैवम् (यञ्) । ‘बहिसः’ इति अव्यायात् यञ्, यजिसति अस्य टि-भागलोपश्च ततो वाह्यः इति । अत्र इदमवधेयम् “अव्यायनां भमात् टिलोपः”—इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापनमभिहृत् टिलोपविधानफलम्, तेन आराज्ज्व इति आरातीय इत्यादि सिध्यति—इति वाल्मनोरमा । बहिषः ईककि सति टिलोपः, “किति च” इति आदिङ्ङौ च “वाहीकः” इति ॥ स्यामन्-शब्दात् प्राग्दीव्यतीये अर्थे अकारप्रत्ययो वक्तव्यः इत्यर्थः । अत्र “अश्वत्थामः” इत्यादाहरणात् भाष्येऽपि तथा स्थितत्वात् अत्र प्रत्ययविधित्वेऽपि तदन्तविधिर्बोधाः । अश्वस्य इव स्याम वलं (स्थितिर्वा) यस्य इति अश्वत्थामन्, पृषोदरादित्वात् ‘स्यामन्’ इत्यस्य सकारस्य तकारः स्यात् । सतः अप्रत्यये सति अश्वत्थामः इति । भवार्ये तु अकारप्रत्ययस्य लुग् वक्तव्यः—अश्वत्थामा इति ॥ लोमन्-शब्दात् उत्तरपदात् बहुषु अपत्येषु वाच्येषु—अकारः स्यात्, न तु वाह्यादिलक्षण इज्, अत आह “वाह्यादि—इजोऽपवादः” ।

उडुलोमन् + अ (बहुवचन) = उडुलोमाः (“नस्तद्धिते” इति टिलोपः) इत्यादि ॥
 असत्यां बहुत्वविवक्षायां औडुलोमिः (इति वाह्वादि इज्) ; अतः आह
 “बहुषुकिम्—औडुलोमिः” ॥ गो-शब्दात् अजादिप्रत्ययस्य प्रसङ्गे सति ‘यत्’ स्यात् ।
 अत्र ‘सर्वत्र’—ग्रहणे तु पूर्ववार्तिकस्य स्यापत्यार्थनिवारणार्थम् इति बोधायम्, गविभवम्
 इति अजादिप्रत्यये अणि विहिते सति ‘यत्’—ततः गवाम् इति । असति अजादि-
 प्रत्यये, “हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्याम्” इतिरूपप्रत्यये, तथा “गोश्चपुत्रीषे” इतिसयटि च
 सति, प्रत्ययस्य अजादित्वाभावात् यत् न स्यात्, अत आह—“अजादि प्रसङ्गे किम् ?
 गोभ्य हेतुभ्य आगतम्—गोमयम्” । प्रत्ययस्य हलादित्वात् एतत्स्थाने वार्तिकवलीन
 ‘यत्’ न स्यात् ॥

१०७८ । उत्सादिभ्योऽज् । ४।१।८६ ॥

दी— । औत्सः । “अग्निकलिभ्यां ढक् वक्तव्यः” (वा)—

अग्नेरपत्यादि—आग्नेयम् । कालेयम् ।

The affix अज् comes after words of the उत्सादि list in प्रागदीवातीय senses. The words अग्नि and कलि however take ढक् yielding आग्नेय &c.

मित— । प्रागदीवातीयेषु अर्थेषु इति वर्तते । ततः क्रमप्राप्तमणं बाधित्वा
 उत्सादिशब्दभ्यो अज् स्यात् । उत्सादि र्यथा—उत्स, उदपान, विकिर
 विनद, महानद, महानस, महाप्राण, तरुण, तलुन, वष्कायासे (i. e., वष्कयशब्दः
 ‘असे’ असमासे सति अत्रपठ्यते), धेनु, पृथ्वी, पङ्क्ति, जगती, त्रिष्टुप, अनुष्टुप, जनपद,
 भरत, उशीनर, ग्रीष्म, पीलु, कुण, उदस्थान देशे, पृषदंश, भल्लकीय, रथन्तर,
 मध्यन्दिन, बृहत्, महत्, सत्वत्, कुरु, पञ्चाल, इन्द्रावसान, उशिह, ककुभ,
 सुवर्ण, देव ; ग्रीष्मादयश्चकन्दसि—इत्यात्सादि ॥ केचिदत्र ‘पृथा’—शब्दमपि पठन्ति,
 तेन अजा ‘प्राथ’ भवति इत्याहुः ॥

कथं माध्यन्दिनमिति ? भाषायां तु “मध्योमध्यं दिनण् चास्मात्” इति
 मध्यशब्दात् भवार्थे दिनण्प्रत्यये, इहैव निपातनात् मध्यशब्दस्य ‘मध्यम्’-भावे सति

सिधति इति । यथा—दिनस्य मधाम् इति, ततः मधान्दिनम् उत्सादिगण-पाठात् निपातनात् सिद्धम् । यथात् भवाद्यर्थे अजि सति साधान्दिनम् इति एतां गणोक्तां 'शीष्मादयच्छन्दसि' इति छान्दसप्रक्रियामपि केचित् भाषायां पठन्ति । अस्मिन् पक्षे एव—असति अजि, "मधान्दिने अर्धरात्रे वा" इत्यादि मनुप्रयोगः उपचारान् सङ्गच्छते, अन्यथा भाषायां (प्रथमपक्षे) मध + दिनश्च = साधान्दिनम् इति ह्ययुक्तं स्यात्, यथा "साधान्दिनसवनाय तमसामनुप्रपन्नः" इति उत्तरे ।

इत्यपन्यादिविकारान्तार्थ-साधारणाः प्रत्ययाः ॥

अधुना अपतत्राधिकारप्रकरणमाह—

१०७८ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्त्रजौ भवनात् ॥१८॥

दी— । "धान्यानां भवने—" (१८०२) इतः प्रागर्थेषु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्-स्त्रजौ स्तः । स्त्री णः, पौंसः । वतर्थे न ; "स्त्रीपुंवच्च" (सूत्र ८३२) इति ज्ञापकात्—स्त्रीवत्, पुंवत् ।

The words स्त्री and पुंस् respectively take the तद्धित affixes नञ् and स्त्रज् after these in all the senses enumerated henceforth up to the sutra 'धान्यानां भवने'—No 1802. Thus स्त्री + नञ् = स्त्री णः (with आदिङ्ङि), similarly पौंसः । But in the sense of the affix वति (comp. "तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः") नञ् and स्त्रज् do not come after these words, owing to the use of the word "स्त्री पुंवच्च" in the sutra (932) in—एकशेष (ante). Thus we get स्त्रीवत्, पुंवत् ।

मित— । स्त्री च पुमान् च इति "स्त्रीपुंसी" इति । "अचतुर-विचतुर—" इत्यादिस्त्र्येण समासान्तः अच् । ताभ्याम् ; स्त्रीशब्दात् पुंशब्दात् च इत्यर्थः । "प्राग्-दीव्यतोऽण्" इति सूत्रात् "प्राक्" अनुवर्तते । ततः आह— "धान्यानां भवने चैव स्त्रज्-

इत्यतः प्रागर्थेपु स्त्रीपुंसाभ्यां क्रमात् नञ्—मृजौ स्तः” । स्त्री + नञ् = स्त्रीण (आदि-
बृद्धिः गत्वञ्च) । स्त्रिया अपत्यम्, तवभवः, तामां समूहः—इत्यादि हि अस्यार्थः ; एवं
पौंस इति । “कथं स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वंपुंस्ता” इति । ‘आ चत्वात्’ इति चकारादित्यते”
इति मनोरमा । अत्र सञि सति पुम्स् शब्दस्य पदत्वात् संयोगान्तलोपः, आदिबृद्धिश्च ।
“तेन तुल्यं क्रियाच्चेद्वतिः” इति सूत्रविहिते वत्यर्थे स्त्रीपुंशब्दाभ्यां नञ्-सञौ न स्तः ।
कथमेतत् ज्ञायते इत्यवाह—एकशेषप्रकरणे “स्त्रीपुंवच्च” इति सूत्रे पुंवत् इति
सुवकारेणैव व्यवहारात् एतत् ज्ञाप्यते, अन्यथा ‘पुंवत्’ इति निर्देशो व्यर्थः स्यात् ।
अस्य ज्ञापकस्य च सामान्यापेक्षत्वात् स्त्रीशब्दादपि वतार्थे नञ् न इति फलितम्—
एकयोगे एकव दृष्टे न्यायः अन्यत्र प्रयुज्यते बाधकाभावात्, भाष्येपि तथा
इङ्गितत्वात् ॥

१०८० । द्विगोलुर्गनपतेर । ४।१।८८ ॥

दी । द्विगोनिर्मित्तं यस्तद्धितः अजादिः अनपतप्रार्थः प्राग्-
दीवप्रतीयः तस्य लुक् स्यात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः = पञ्चकपालः ॥ ‘द्विगोर्निमित्तम्’ इति किम् ? पञ्च-
कपालसेप्रदं खण्डं पाञ्चकपालम् । ‘अजादि’ किम् ? पञ्चगर्गं रूप्यम् ।
‘अनपतेर’ किम् ? द्वयोर्मित्रयोरपतंत्र द्वैमित्रिः ।

The Taddhita affix which arises in the matter of a
द्विगुसमास (i.e. which conveys the sense of द्विगु) and which begins
with a vowel (अजादि) and which does not signify अपत्यार्थ and
which has प्राग्दीव्यतीय senses,—elides. Thus we get पञ्चकपाल
with elision of अण् done by the rule—“संस्कृतं भक्षाः” । Why do
you say “द्विगोर्निमित्तम्” in the vritti ?—witness पाञ्चकपालम् with
अण् in the sense “तस्येदम्” । This अण् being not in the matter
of द्विगु i. e. here there being no तद्धितार्थद्विगु, it does not elide.
Why do you (or we) say “अजादिः” in the vritti ?—witness

पञ्चगर्गरूपम् in the sense पञ्चभ्यः गर्गभाः आगतम् । Here there being occasion for तद्धितार्थं द्विगु, the affix still does not elide for it is not an अजादि affix. Why do you (or-we) say अनपत्ये in the vritti ? Witness द्वैमिति in the matter of तद्धितार्थद्विगु ; here the affix does not elide, for the sense is अपत्य, whereas we want अनपत्यार्थं तद्धित here in the rule.

मित—। “द्विगोः” इति निमित्तसम्बन्धे घटी, ‘तद्धितस्य’ इत्यनेन अन्वितम् । “तद्धितार्थान्तरपद समाहारेच” इति सूत्रेणैव पूर्वं तद्धितविषये द्विगुरभिहितः एव । अत आह—“द्विगोर्निमित्तं यः तद्धितः तस्य लुक् स्यात् ।” “प्राग्दीव्यत” इति वृत्तं, ततः च वृत्तौ “प्राग्दीव्यतीयः” उक्तः । “गोत्रं लुगचि” इति उत्तरसूत्रात् “अचि” अपकृष्यते [उत्तरसूत्रात् पूर्वसूत्रे आकर्षणम् आनयनमेव अपकर्ष इति प्रागुक्तम्], तच्च घटान्तं सत् ‘तद्धितस्य’ इत्यस्य विशेषणम् ; अत आह—“यः तद्धितः अजादिः” इत्यादि ॥ तद्धितविषये द्विगोः उदाहरणं यथा—पञ्चसु कपालेषुसंस्कृतः पुरोडाशः इति “संस्कृतं भक्षाः” इति सूत्रेण तद्धितार्थद्विगुविषये अणि प्राप्तं वर्तमानसूत्रेण तस्य लुक् स्यात् । वृत्तौ “द्विगोर्निमित्तम्” इति कथमुक्तम् ? तद्धितार्थविषयादन्यत्र “तस्यैदम्” इत्यादि अर्थे प्रत्ययस्य लुक् यथा न स्यात् ; ततः पञ्चकपालस्य इदम् इति पञ्चकपाल + अण् = पाञ्चकपालम् । ‘अजादिः’ कथं वृत्तौ अन्तर्भूतम् ? पञ्चभ्यः गर्गभाः आगतम् इत्यर्थे “हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्याम्” इति सूत्रविहितरूप्यप्रत्ययः तद्धितार्थयुक्तः अपि अजादित्वाभावात् न लुतः । वृत्तौ ‘अनपत्ये’ कथमुक्तम् ? अपत्यार्थद्विगौ प्रत्ययः (इञ्) अजादिरपि यथा लुप्तो न स्यात्, ‘द्वयोर्मितयोरपत्यं द्वैमितिः’ इत्यादि च यथा सिध्यति ॥

१०८१ । गोत्रेऽलुगचि । ४।१।८८ ॥

दी—। अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययस्य अलुक् स्यात् । गर्गाणां छात्राः । “ब्रह्मच्छः” ॥

An affix denoting गोत्रार्थं and which is to elide by such rules as “यक्षादिभ्योग्येत्,” does not elide when again an अजादि. Tadd-

hita is to follow and has प्राग्दीव्यतीय sense. Thus गर्गस्य गोवापत्यम् =गर्गाः with यञ् by—गर्गादिभ्यो यञ् । This यञ् elides in the plural by “यञञोय” and the form in the plural is गर्गाः । Then in the sense गर्गाणां (i. e. बहुगर्गाणां) क्ताः, “ङ्-प्रत्यय” is due by the rule “वृद्धात् ङः” (गर्गा being a word beginning with a वृद्धि vowel “आ” ।—This ङ is = ईय) । So अजादि प्राग्दीव्यतीय तद्धित affix following on, the गोवार्थप्रत्यय i. e. यञ् after गर्ग (which elided in the plural) will not elide by this present rule when ईय follows. Thus the form now is गर्गा + ईय or गर्गा + ईय and we look forward—

मित— । गोर्व + अलुक् + अचि इति छेदः । “प्राग्दीव्यतः” इति वर्त्तते, ततः प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये इति अर्थो भवति । “अचि” इति तस्य विशेषणम् ; ततः आह “अजादौ प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते अलुक् स्यात्” । कस्य अलुक् भवेत् ? इत्याह— “गोर्व” वर्त्तमानस्य प्रत्ययस्य, गोवार्थकप्रत्ययस्य इति यावत्, अलुक् स्यात् । “यञञोय”, “यन्कादिभ्यो गोर्व” —इत्यादि सूत्रेण येषां गोर्वप्रत्ययानां लुक् विहितः, तेषाम् एव अजादौ प्राग्दीव्यतीये विषयभूते अलुक् कथ्यते इति सूत्रनिष्कर्षः । एवम् गर्गस्य गोवापत्यं गर्गाः (“गर्गादिभ्यो यञ्”) इति यञ्, अस्य बहुत्वविवक्षायाम् “यञञोय” इति सूत्रेण यञो लुक् उक्तः, ततः “गर्गाः” इति भवति । अधुना— गर्गाणां (बहुगर्गाणाम् ? इत्यर्थः) क्ताः इत्यर्थे, “वृद्धाच्छः” इति सूत्रेण प्राग्दीव्यतीये (ङ-प्रत्ययस्य आदेशभूते) ईय-रूपे अजादौ विवक्षिते, वर्त्तमानसूत्रेण गोर्वप्रत्ययस्य “यञ्”—इत्यस्य अनुक्ति सति, गर्ग + ईय इति स्थिते, ‘यसीतिच’ सूत्रेण अकारलोपे गर्ग + ईय इति जानि आह—

१०८२ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति । ६।४।१५१ ॥

दी— । हलः परस्य अपत्य-यकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते परे न

[* यस्य समुदायस्य अर्चा मधेय आदिः वृद्धिः तत्पृष्ठसंज्ञं स्यात्] ।

तु आकारे । गार्गीयाः । प्राग्दीव्यतीये किम् ? गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् । अचिकिम् ? गर्गेभ्यो आगतं गर्गरूप्यम् ।

The अपत्य-यकार affix which comes after a हल् letter (i.e. a consonant) elides when a further Taddhita affix follows, but not if an affix beginning with आकार follows. Thus गर्ग + ईय = गर्ग + ईय (by यसातिच) = गर्गीय (with यलोप by the present rule) ; why do we say प्राग्दीव्यतीये in the vritti ?—Witness गर्गेभ्यो हितम् गर्गीयम् । Here the rule “तस्मै हितम्” directs (ईय) after गर्ग (= बहुगर्ग) but it is outside प्राग्दीव्यतीय senses, so here the गोवप्रताय यञ् elides, and is not retained as in प्राग्दीव्यतीय senses. Why do we say अचि in the sutra “गोत्रं लुगचि” ? Witness गर्गरूप्यम्, here रूप्य-प्रताय being not अजादि, the गोत्रप्रताय यञ् elides by “यञ् लोच” and is not retained (as in the case of गार्गीयाः) ।

मित— । “द्विषोऽकक्षाः” इति सूत्रात् ‘लोपः’ इति, “मूर्ध्नि तिप्” इति सूत्रात् ‘य’ इति च षष्ठान्तं सत् अनुवर्तते । “हलस्तद्धितस्य” इति सूत्रात् ‘हलः’ इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । ‘अपत्यस्य’ अपत्यप्रत्ययविषयकस्य इदम् इति ‘आपत्यम्’ (अण्), तस्य । इदं ‘य-कारस्य’ इत्यस्य विशेषणम् । ततः आह—हलः परस्य आपत्य-यकारस्य लोपः स्यात् तद्धिते परे, न तु आति परे—आकारयुक्ततद्धितप्रत्यये परे इत्यर्थः । एवं सति गार्ग्य + ईय = गार्गीयाः इति अनेन सूत्रेण य-लोपे सति सिध्यति । पूर्वसूत्रे ‘प्राग्दीव्यतीये’ इति कथमुक्तम् ? “तस्मै हितम्” इति सूत्रविहितप्रत्ययस्य प्राग्दीव्यतीय-बहिर्भूतत्वात् हितार्थे गार्ग्य + क् (ईय) इति कृते गोवार्थकयञ् प्रत्ययस्य “यञ् लोच” इति लुगच्, न तु अलुक् । पूर्वसूत्रे ‘अचि’ इति कस्यात् उक्तम् ? अगजादी प्राग्दीव्यतीये सति अपि “यञ् लोच” इति गोवार्थकप्रत्ययस्य लुगेव यथा स्यात् । ततः गर्गेभ्यः आगतम् इति यञ् लोपे गर्गरूप्यम् एव भवति ।

दी— । प्राग्दीव्यतीये अजादिप्रत्यये विवक्षिते युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यं ग्लुचुकायनिः । वक्ष्यमाणः फिन् । ततो यूनि अण् = ग्लौचुकायनः । तस्य क्वात्रोऽपि गौचुकायनः । अणो लुकि बृद्धत्वाभावात् क्खो नः ।

An affix (तद्धितप्रत्यय) denoting युवार्थं elides when a further अजादि affix (तद्धित) having प्राग्दीव्यतीय sense is to follow or is mentally wished to be added on. Thus ग्लुचुकस्य गोत्रापत्यम् gives ग्लुचुकायनिः (will फिन् i. e. आयनि by the rule “प्राचामहडात् फिन् बहुलम्”) ; Then तस्यापत्यं युवा gets अण् by “प्राग्दीव्यतीण्”, and the form is ग्लौचुकायनः । Now in the sense तस्य क्वात्राः, the युवप्रत्यय i. e. अण् here elides by the present rule giving ग्लुचुकायनि as before; then adding अण् (क्वात्रार्थे) we get finally ग्लौचुकायनः । Now the question may arise that if the final is the same with or without elision of युवार्थकप्रत्यय,* then why this mention for elision of युवार्थकप्रत्यय ? On this the answer is given by Bhattoji —if elision of युवार्थकप्रत्यय is not mentioned then ग्लौचुकायनः (with—यूनिअण्) will take क्ख in the sense तस्य क्वात्राः by “हडात् क्खः”, for ग्लौचुकायन begins with a वृद्धि vowel (i. e. औ), whereas by saying “elision of युवप्रत्यय when a further affix is to be added”, we get ग्लुचुकायनि (with—elision of युवार्थकप्रत्यय i. e. अण्) and then this अण् being elided ग्लुचुकायनि is not

* See rules ‘अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्’ and “जीवति तु वंश्ये युवा” for meanings of गोत्रसंज्ञा and युवसंज्ञा is तद्धित ; comp. वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादे र्यदपत्यं चतुर्थादि तद् युवसंज्ञं न तु गोत्रसंज्ञम् ॥

a वृद्ध word (for its first vowel is now no longer a वृद्धि vowel) and so we do not get छ here by the rule “वृद्धाच्छः” ; thus Bhattoji has “अणोलुकि वृद्धत्वाभावात्छोन” । Hence the necessity of saying—elision of युवार्थप्रत्यय here by this rule.

मित । अत्र ‘प्राग्दीव्यत’ इत्याद्यनुवृत्तिरस्ति पूर्वसूत्रवत् । ततः आह—
 “अजादौ प्राग्दीव्यतीये प्रत्यये विचक्षिते (बुद्धिस्थे अनुत्पन्न एव) युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्” । उदाहरणं यथा—ग्लुचुकस्य गोवापत्यमिति ग्लुचुकायनिः,
 “प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम्—” इति सूत्रेण फिन् । तत आह—“वक्ष्यमाणः फिन्” । ततः तस्य अपत्ययुवा इत्यर्थे “प्राग्दीव्यतोऽण्” इति सूत्रेण—अण् स्यात् ततः ग्लौयुकायनः इति, अतः भट्टोजिराह—“ततो यूनाण्” इत्यादि । तस्य छातुः इत्यर्थे विचक्षिते एव युवार्थकप्रत्ययस्य अणोलुक् स्यात्, ततः ग्लुचुकायनिः इति जायते, अधुना छातार्थकस्य अण्-प्रत्ययस्य पुनः प्राप्तौ ग्लौचुकायन इति भवति । ननु युवप्रत्यये अनुत्पत्तिरपि ग्लौचुकायन एवस्यात् तत् कथं “युनिलुक्” इत्यनेन युवार्थकप्रत्ययस्य लुक् विहितः ? अत्रोत्तरमाह—युवप्रत्ययस्य अलुकि सति, ‘ग्लौचुकायन’—शब्दस्य प्रथमाच्चः वृद्धत्वात् ‘तस्य छातुः’ इत्यर्थे ‘वृद्धाच्छः’ इति छः भविष्यति, ततो ग्लौचुकायनीय इति अनिष्टमापद्यते ; किन्तु लुकि उक्ते युवप्रत्ययस्य अणो लुप्तत्वात् ‘ग्लुचुकायनि’ शब्दस्य वृद्धत्वाभावात् छः न स्यात्, किन्तु अण् भवेत्, ततः इष्टम् ग्लौचुकायनपदं लभ्यते । अतः दीक्षित आह—
 “अणो लुकि वृद्धत्वाभावात् छो न” । युवप्रत्ययस्य लुग्विषये सूत्रान्तरमाह—

१०८४ । पैलादिभ्यश्च ।२।४।८८ ॥

दी— । एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् । “पीलाया वा” (सूत्र ११२१) इत्यण् । तस्मात् “अणो द्व्यचः” (सूत्र ११८०) इति फिज् । तस्यलुक् । पैलः पितापुत्रश्च । “तद्राजाच्चाणः”—(गणसूत्रम्) । “द्व्यज्मगध—” इत्यस्मन्तात् आङ्गशब्दात् “अणोद्व्यचः” इति फिजोलुक् । आङ्गःपिता पुत्रश्च ।

The युवार्थक affix elides, after words of the पैल class. Thus पीलाया गोत्रापत्यम् gives पैलः (with अण् by the rule “पीलाया वा”—1121—in supercession of the general rule “स्वीभ्यो ढक्”). Then पैलस्य अपत्यं युवा is to yield पैल + फिज् by the rule “अणो इचः” (Sutra 1180) ; but this फिज् (युवप्रत्यय) elides by the present rule giving the form पैल as before. So both पिता (father) and पुत्र (son) are called पैल । The पैलादि list (as given under Tika here) says that the युवप्रत्यय after अण् the तद्राज affix—(i.e. a तद्धित affix i.e. अज् अण् &c. having sense of both तस्यापता and तेषां राजा is called तद्राज affix by the rule “ते तद्राजाः”)—elides. Thus अङ्गानां अपत्यं वा राजा gives अङ्ग + अण् (by the rule “इज्मगधकलिङ्मृमसादण्”) = आङ्गाः, अस्य युवापत्यम् is to take फिज् by “अणो इचः” । Now the ganasutra “तद्राजाच्चाणः” under this पैलादि list declares elision of युवप्रत्यय i. e. फिज् after this आङ्ग । So the final form with युवप्रत्यय sense is आङ्ग as well. So Bhattoji as before says “आङ्गः पिता पुत्रश्च” i.e. आङ्ग means and is applied to both father and son.

[N. B.—Note that this पैलादि is not a closed list].

मित— । “णाचविद्यार्पजितो यूनि नृगणिजोः” इत्यतः “यूनिनृक” इत्यनुवर्तते । अतः ‘पैलादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य एव नृक’ इत्यर्थो जायते । उदाहरणं यथा—“पीलाया गोत्रापतता इत्यर्थे ‘स्वीभ्यो ढक्’ इति ढकं बाधित्वा ‘पीलाया’ वा इत्यण् भवति”—(वालसनोरमा) । ततः—‘पैल’ इति जायते । अस्मात् युवप्रत्यये सति “अणो इचः” इति फिज् (आयनि) प्राप्नोति । वर्त्तमान-मूर्तेण अस्य प्रत्ययस्य लुकि सति—(युवप्रत्ययार्थे) ‘पैल’ एव भवति । अतः भट्टोजिः प्राह—“पैलः पिता पैलःपुत्रश्च” । पैलादिगण एव सूचयन्ति—“तद्राजाच्चाणः”—तद्राजप्रत्ययात् अणः परस्य युवार्थकप्रत्ययस्य लुक् स्यात् इति । केच तद्राज-

प्रत्यायाः ? “जनपदशब्दात् क्षत्रियात् अज्” स्यादपतेर.....तसा राजन्यप्येवम्”
—इति अपत्ये राजनि च अर्थे, क्षत्रियवाचकात् तथा जनपदवाचकात् शब्दात् ये अज्
—अण्—प्रभृतयः उक्तादिसूत्रेण विहिताः तएव तद्राजाः ; “ते तद्राजाः” इति हि
सूत्रम् । एवं सति अङ्गानां अपत्यं राजा च इत्यर्थे अण् प्राप्नोति—“व्राजमगधकलिङ्ग-
सूरमसात् अण्” इति सूत्रेण । ततः ‘आङ्ग’ इतिरूपं लभ्यते । अस्य युवार्थे “अणोव्राचः”
इति फिजि प्रकृते सति वर्तमानसूत्रेण तस्य लुक् । ततः युवार्थकप्रत्ययेपि आङ्ग एव
जायते । अतः भट्टोजिराह—“आङ्गः पिता पुत्रश्च” ।

पैलादि यथा—पैल, शालङ्कि, स्यात्यकि, स्यात्यकामि, राहवि, रावणि, औदञ्चि,
औदव्रजि, औदमेचि, औदमसिज्, औदभृज्जि, देवस्थानि, वैङ्गलौदायनि, राहक्षति,
भौलिङ्गि, राणि, औदमन्यि, औदगाहमानि, औज्जिहानि, औदशुद्धि, तद्राजाच्चाणः ।
आकृतिगणोपयम् ॥

अत्रगणे पैलशब्दं वर्जयित्वा सर्वे शब्दा इजन्ताः । तेभ्यः “इजः प्राचाम्” इति
उत्तरसूत्रेण लुक्सिद्धिं अत्र पाठो व्यर्थः इति चेत् ? नैवम् । यतः उत्तरसूत्रं
“प्राचां गोवार्थे एव लुक् स्यात्” इति विहितम् । अत्र तु “अप्राचां गोवार्थेपि यथा
स्यात् तदर्थं” एते इजन्ताः पठिताः—इति समाधेयम् ।

१०८५ । इजः प्राचाम् । २।४।६० ॥

दौ— । गोत्रे य इज् तदन्तात् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, तच्चेद्
गोत्रं प्राचां भवति । पन्नागारस्य अपत्यम्—“अत इज्”,
“यजिजोश्च” इति फक् (तस्य लुक् ?)—पान्नागारिः पिता
पुत्रश्च । प्राचाम् किम् ? दाक्षिः पिता, दाक्षायणः पुत्रः ।

The word having the affix इज् in the sense of गोव after it,
has its युवप्रत्यय elided after it, if again that गोव refers to one of
प्राग्देश । Thus पन्नागार referring to one of प्राग्देश, takes इज् in the
sense of गोवापत्य by the rule “अतः इज्” yielding the form
पान्नागारिः । Then the युवप्रत्यय to be added to it is फक् by the

rule “यञिञोश्च” ; but this फक् elides by the persent rule finally giving पान्नागारि as well. So Bhattoji has “पान्नागारिः पिता पुत्रश्च” । Why do we say “प्राचाम्” in the rule ? Witness दाचिः पिता with इञ्, and दाचायनः पुत्रः with फक् by the rule “यञिञोश्च”, for दाचि does not refer to प्राग्देशीय गोव, and thus लुक् of the युवप्रत्यय by the present rule does not come in.

मित—। ‘इञ्’ इति पञ्चम्यन्तम् । अस्मा प्रत्ययत्वे तदन्तगृहणम् । अर्थात् गोवार्थकत्वं लभ्यते । तत आह “गोव च इञ् तदन्तात्” । “अत्रविद्य—” इति सूत्रात् ‘यूनि लुक्’ अनुवर्तते । तेन शेषपूरणेन आह—“तदन्तात् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात्” । ‘प्राचाम्’—इति गोव विगिनष्टि, व्याख्यानमेवाव शरणम् । तदाह “तर्जन् गोव प्राचा भवति” । पान्नागारस्य गोवापताम् इति पान्नागारिः, “अतइञ्” इति गोवापता इञ् भवति । अस्या प्राग्देशीय गोवत्वात्, अस्मात् युवप्रत्यये सति “यञिञोश्च” इति सूत्रेण फक् प्राप्नोति । वर्तमानसूत्रेण च तस्य लुक् स्यात् । ततः पान्नागारिः इत्याव लभ्यते । अतः आह—“पान्नागारिः पिता पुत्रश्च” । सूत्रे “प्राचाम्” इति किमर्थं सुक्तम् ? दाचिः पिता (दच + इञ् गोवापत्य), किन्तु दाचायनः पुत्रः (दाचि + “यञिञोश्च” इति फक्) ; अत्र फक् इति युवप्रत्ययस्य लुग्न् भवति, यतः दाचिश्चब्दः प्राग्देशीयगोवत्वं न बोधयति ।

१०८६ । न तौल्वलिभ्यः । २।४।६१ ॥

दी—। तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । पूर्वेषां प्राप्ताः (निषिध्यते ?) । तुल्वलः—तत इञि फक् । तौल्वलिः पिता—तौल्वलायनः पुत्रः ।

Words of the तौल्वलि class (having the गोव affix इञ् after these) do not elide the युवप्रत्यय to be added after it. This sutra prohibits elision of the युवप्रत्यय that is to take place by the previous rule. Thus तुल्वल + इञ् (गोवापत्य) = तौल्वलिः । Then by

“यजिजोश्च” we get तौल्ललायनः with फक् added in the sense of युवप्रत्यय by the present rule, though it refers to a प्राच्य गोत्र ।

सित—। ‘तौल्ललिभ्यः’ इति बहुवचनेन तौल्लल्यादिगणो लक्ष्यते । तत आह ‘तौल्लल्यादिभ्यः परस्य’ इत्यादि । तुल्ललो नाम कश्चित् प्राच्यः । तस्य गोत्रापत्यं पुमान् इति तौल्ललिः, “अत इज्” इति सूत्रेण । एतदन्तस्य वर्तमानसूत्रेण युवप्रत्ययस्य अलुकि सति, तौल्ललि + फक् = तौल्ललायनः, “यजिजोश्च” इति सूत्रेण फक् । अत आह—“तौल्ललिः पिता । तौल्ललायनः पुत्रः” ।

तौल्लल्यादिर्यथाः—तौल्ललि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवमिति, दैवति, वार्कलि, नैककि, दैवयजिज्, दैवमति, वाफद्दकि, वैल्लकि, वैस्वकि, आनुरोहिति, पौष्करमादि, आनुराहति, आनुति, प्रादोहनि, नेमिषि, प्राडाहति, वान्धकि, वैशीति, आसिनामि, आहिंसि, आमुरि, नैमिषि, आसिवन्धकि, पौष्पि, कारंशुपालि, वैकर्णि, वैनकि, वैहति ॥

१०८७ । फक् फिजोरन्यतरस्याम् । ४।१८१ ॥

दी । “यूनि लुक” (सूत्र—१०८८) इत्येव पूर्वेण नित्ये प्राप्तं विकल्पार्थं सूत्रम् । कात्यायनस्य छात्राः = कातीयाः—कात्यायनीयाः । यस्कस्यापत्यं—यास्कः । ‘शिवाद्यण्’ । तस्यापत्यं युवा = यास्कायनिः । “अणो द्वचः” इति फिज् । तस्य छात्राः यास्कीयाः—यास्कायनीयाः ।

The compulsory elision of the युवप्रत्यय that is enjoined by the sutra “यूनि लुक” (No. 1083), is optionally done in the case of the affixes फक् and फिज् denoting युवप्रत्यय । Thus कतस्य गोत्रापत्यम् gives कात्र with गर्गादि यज्, then कात्यस्य अपत्यं युवा yields कात्य + फक् = कात्यायनः (by the rule “यजिजोश्च”); now कात्यायनः ends in फक् which is a युवप्रत्यय, so this फक् will optionally elide by this rule, if further तद्धितप्रत्यय is done

after it, as कात्यायनस्य छावाः इति कातीयाः (with elision of फक्), and कात्यायनीयाः (without elision of फक्). Similarly यस्कापत्यम् = यास्तः with अण्, तस्य युवापत्यम् = यास्कायनिः with फिञ् by “अणोद्वाचः” । Then this फिञन्त word (having युवप्रत्यय) optionally elides this फिञ् if further तद्धितप्रत्यय is added after it. Thus तस्य छावाः = यास्कीयाः with elision of फिञ्, and यास्कायनीयाः without elision of फिञ् ।

मित—। “युनि लुक्” इति पूर्वमुखमत्र वर्तते ; ततः आह—“युनि—” इति पूर्वेषु निता लुकि प्राप्ते, युवार्थकप्रत्यययोः फक्फिञोः लुक् वा स्यात् ; अतः मृत् “अन्यतरस्याम्”—इत्याह । उदाहरणं यथा—कतस्य गोत्रापत्यम् इति कात्यः (“गोत्रादिभ्यो यञ्” इति यञ्) । तस्य युवापत्यम् इति कात्य + फक् = कात्यायनः (“यञिञोच्” इति फक्) । कात्यायनस्य छावाः इत्यर्थे तु वर्तमानमुखेण कात्यायनशब्दे यः युवप्रत्ययो वर्तते (यथा फक्), तस्य विकल्पेन लुक्स्यात् । लुकि तु—कात्यायन + क् (इय) = कात्य + इय = कात्य् + इय (“यस्येति च” इत्यकारलोपः) = कान् + इय (“आपत्यस्य च—” इति यलोपः) = कातीयाः । लुगभावे तु कात्यायनीयाः । एवम्—युवार्थक—फक्-प्रत्ययस्य वैकल्पिकलोपमुदाहृत्य तादृशस्य फिञो लुकमुदाहरति—यस्कापत्यम् = यास्तः (शिवादित्वात् अण्) ; ततः तस्य युवापत्यम् इत्यर्थे “अणोद्वाचः” इति फिञ् । अस्मात् तस्य छावाः इत्यर्थे वर्तमानमुखेण फिञोलुकि सति यास्कीयाः (“ह्रस्वाच्” इतिह्रस्वः), असति लुकि ह्रस्वत्वात् हि सति यास्कायनीया इति ।

१०८८ । तस्यापत्यम् । ४।१।८२ ॥

दी—। षष्ठान्तात् कृतसन्धेः समर्थात् अपत्ये अर्थे उक्ता वक्ष्यमाणस्य प्रत्यया वा सुरः । उपगौरपत्यम् औपगवः । आदिवृद्धिः अन्योपधावृद्धी बाधते ।

The previous and following तद्धितप्रत्ययस्य are added to the entire षष्ठान्त words syntactically connected with another, in the sense of अपत्य (descendant). See also rule 1072 ; thus उपगोः अपत्यम् gives औपगव (with अण्—आदिबुद्धि and then अन्तरागुण by the rule “ओर्गुणः”) । Now in तद्धित this आदिबुद्धि by the rule “तद्धितेष्वचमादेः” will bar the बुद्धि in the final and in the penultimate vowels, though the प्रत्यय may end in ण् or ज्, and then though अन्तराबुद्धि may be due by “अचो जि णति” etc. Thus in उपगु + अण् we get आदिबुद्धि and then अन्तरागुण by “ओर्गुणः” and no अन्तराबुद्धि as well.

मित—। ‘तद्धिता’ इति, ‘प्रत्ययः’ ‘परः’ चाधिकृतम् अस्ति । तच्छब्दस्य सर्वनामतया परामर्शित्वात् ‘उपग्वदिशब्दान् बोधयति । ततः ‘तस्य’ उपग्वदेः ‘अपत्यम्’ इत्यर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाः तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति । कस्माद्भवन्ति ? इत्यपेक्षायामाह—षष्ठान्तात् शब्दात्,—यस्य शब्दः पुनः सामर्थ्यहेतोः प्रथमं सन्धिकार्यं गत्वा, अर्थवच्छब्देन परिणतः आकाङ्क्षाद्यर्थेन च युक्तः—तस्मात् तद्धितप्रत्ययाः भवन्ति । सर्वमेतत् “समर्थानां प्रथमाद्वा” इत्यस्य व्याख्यायाम् स्फुटीकृतम्—तत्रैव द्रष्टव्यम् । एवम् उपगोरपत्यम् इत्यत्र षष्ठान्तात् ‘उपगुशब्दात्’ प्रत्ययो भवति । ततः अपत्यार्थे अणि कृते “तद्धितेष्वचमादेः” इति आदिबुद्धौ, “ओर्गुणः” इति अन्तरागुणेचसति ‘औपगवः’ इति स्यात् । ननु सत्यपि आदिबुद्धौ “ओर्गुणः” इति गुणं बाधित्वा “अचो जि णति” इति सूत्रेण बुद्धिरेवास्तु स्थानभेदेन उभयसम्भावात् इति चेत् ? नैवम्, तद्धितविषये आदिबुद्धिः “अन्तराबुद्धिम् तथा उपधाबुद्धिं बाधते” । कथमेतत् ज्ञातमिति चेत्, तदाह—“अनुशतिकादीनाञ्च” इति सूत्रे उभयोः पदयोः आदिबुद्धिविधानात् ज्ञायते, यत् आदिबुद्धौ सत्याम् उपधाबुद्धिः न स्यात् । तदा उभयपदबुद्धिविधानम् व्यर्थम् स्यात् । ततः तत्क्रकौष्ठिन्यायात् “सत्यपि उभयसम्भवे बाधनं भवति” इति भाष्येपि स्थितम् । व्याकरणे—अपत्यशब्दार्थस्तु उत्तरसूत्रादौ स्फुटीभविष्यति ।

दी—। “तस्येदमित्यपत्ये पि बाधनार्थं कृतं भवेत् । उत्सर्गः
 शेषएवासौ वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्” ॥—(श्लोकवार्तिकम्) ॥
 योगविभागस्तु । भानोरपत्यं भानवः । कृतमन्धेः किम् ?
 सौत्यितिः । अकृतब्रूहपरिभाषया साबुत्यितिर्माभूत् ॥ समर्थ-
 परिभाषया नेह—वस्त्रमुपगोरपत्यं चैत्रस्य । प्रथमात्किम् ?
 अपत्यवाचकात् षष्ठ्यर्थे माभूत् । ‘वा’—ग्रहणात् वाक्यमपि ।
 “दैवयज्ञि—” इतिसूत्रात् ‘अन्यतरस्याम्’—ग्रहणानुवृत्तेः समासोपि
 —उपग्वपत्यम् । जातित्वात् डीष्—औपगवी ॥ आश्वपतः ।
 दैत्यः । औत्सः । स्त्रैणः । पौंस्रः ।

Now it may be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useless, for its sense may be got in the rule “तस्येदम्” (where by इदम् we can draw down अपत्यम् etc.) ; nor can it be said that the rule “तस्यापत्यम्” is useful with respect to the later sūtra “अतदञ्”, for then the Sutrakara might unite these two rules into one as “तस्यापत्येऽत इञ्” ! On this the reply is—that if “तस्यापत्यम्”—sense is included in the rule “तस्येदम्” then with respect to वृद्ध words (i.e. words beginning with a वृद्धि—vowel) the affix will be ‘ञ्’ (ईय) by the rule “वृद्धाच्छः” in अपत्याधिकार as well. If again it is said that the rule “वृद्धाच्छः” being in शेषाधिकार (i. e. being in senses other than अपत्य and चतुरर्थ —चतुरर्थ including “तदभिन्नस्ति इति देशे तन्नास्ति”, “तेन निवृत्तम्”, “तस्य निवासः”, “अदूरभवश्च”) has no application in अपत्याधिकार so let “तस्येदम्” include “तस्यापत्यम्” also and make the sūtra useless. Then however the reply is—that अण् coming by the rule

“तस्यापत्यम्” applying in cases other than “अतृडञ्”, वाह्यादि डञ्, शिवाद्यण्, गर्गादि यञ् &c. falls within शेषाधिकार as well, for शेष is “उक्तात् वा विनियुक्तात् अन्यः शेषः”, and then ऋ will come in cases of वृद्ध words ; So to direct अण् also in cases of वृद्ध words as well the separate rule “तस्यापत्यम्” is made here apart from “तस्येदम्” । Thus Panini makes two योगs here ; and भानु being a वृद्ध word (it having a first वृद्धि vowel—आ) takes अण् in the sense of अपत्य and not ऋ, yielding भानु + अण् = भानव (by गुण of the final vowel by “ओर्गुणः”) । “प्रदीयताम् दाशरथाय सैथिली” &c are आर्षप्रयोग । डञ् yielding दाशरथि should be legitimate here by “अतृडञ्” । Why do we say कृतसन्धिः in the vritti of this rule as well as in the rule “समर्थानां प्रयमाद्वा” ? Witness—सुउत्थितं यस्य = सुउत्थित = सूत्थित ; now सूत्थितस्य अपत्यम् इति सूत्थित + डञ् = सौत्थितिः by “अतृडञ्” । Had we not said कृतसन्धिः in the वृत्ति, then in सु + उत्थित + डञ्, we had first to make वृद्धि of the vowel in सु (it being पर) and then by सन्धि the form would have been सावुत्थितिः ; nor being अन्तरङ्ग (an internal affair) we are to make सन्धि first and then वृद्धि; for अकृतवृद्धपरिभाषा being still more forceful than अन्तरङ्गविधि might have operated here making वृद्धि first and सन्धि later (for अकृतवृद्धपरिभाषा see our Vol. I.) yielding the undesirable form सावुत्थिति । So to avoid this form and to establish the desired result सौत्थितिः we distinctly say “कृतसन्धिः” in our vritti of this rule. The तद्धित प्रत्यय is also to take place when there is सामर्थ्य (interdependence &c.), so in case of वस्त्रमुपगोः अपत्यं चैवस्य we cannot get अपत्यप्रत्यय after उपगु, for this word is not related to अपत्यम् but to वस्त्रम् here. Why again do we

Say प्रथमान् in the first rule in तद्धिताधिकारः ? Because we are to get the affix after the first षष्ठान्त word and not after a अपत्यवाचक प्रथमान्त word (as उपगुरपत्यम् अस्या देवदत्तस्य—here no अपत्य प्रत्यय will arise after “उपगु”) : There being “वा” in the first rule here ‘optionally we get the वाक्य as well, as उपगोः अपत्यम् (as already said) ; that here समास (as उपग्वपत्यम्) is also optionally allowed owing to “अन्यतरस्याम्” coming down in the rule “समर्थानां प्रथमादा” from the rule “देवयज्ञि—” (1201) see ante. Now again औपगव being a जातिवाचक word ऊीष् will come in the feminine yielding औपगवी (see स्त्रीप्रत्यय under “जातिरस्त्री—”) ; similarly अश्वपति + अण् अपत्यार्थे = अश्वपतः by “अश्वपत्यादिभ्यश्च,” ; दिति + ण्य (अपत्यार्थे) = दैत्यः, उत्स + अञ् अपत्यार्थे = औत्सः, स्त्री + नञ् अपत्यार्थे = स्त्रैणः, पुंस् + कञ् (अपत्ये) = पौंसः (see ante) etc.

नित—। श्लोकवार्तिकमिदम् ॥ ननु “तस्येदम्” इति सूत्रेणैव, “तस्यापत्यम्” इति सूत्रार्थस्य गतार्थत्वात्, कथमेव सूत्रकारेण व्यर्थं “तस्यापत्यम्” इति पृथक् सूत्रं कृतमिति चेत् (‘तस्येदम्’ इत्यत्र ‘इदम्’—पदेन, अस्या ‘अपत्येऽपि’ अर्थात्) —? नैवम् वद—तदा अपत्यार्थेऽपि “वृद्धाच्छः” इति वृद्धशब्दात् छ-प्रत्ययः स्यात्, यतः “तस्येदम्” इत्यत्र अव्यवहितपरसूत्रं “वृद्धाच्छः” अस्ति, ‘तदाधनार्थम्’ वृद्धादपि अपत्ये छ-प्रत्ययः यथा न स्यात् एतदर्थम् “तस्यापत्यम्” इति पृथक् सूत्रं ‘कृतं’ विहितम् भवेत्, अत आह —“बाधनार्थं कृतं भवेत्” । यदि पुनरिदमुच्यते—यत् “वृद्धाच्छः” इति सूत्रस्य शेषाधिकारस्थत्वात् (अपत्यादिचतुरर्थान्तेभ्यः अन्यः शेषः इति व्याख्यानात्), अपत्यविषये अस्या प्रयोगो नास्ति एव । ततश्च पुनः वृद्धशब्दात् छप्रत्ययबाधनार्थं पृथक् “तस्येदम्” इति सूत्रकरणप्रयोजनं नास्ति एव, तदा समाधानमेव भवेत्, यथा— “तस्यापत्यम्” इति सूत्रविहितं यदण्, तदपि अदन्तवाङ्मादिभिन्नप्रकृतिकत्वात् शेषः ‘उक्तात् वा विनियुक्तात् अन्यः शेषः’ इति हि न्यायः, अत आह—“उत्सर्गं शेष एवासी” । एवमपि अत्र शेषाधिकारस्थस्य छ-प्रत्ययस्य प्रसङ्गो भवेत् स च प्रसङ्गः वृद्धशब्द-

विषये एव ; अत आह—“वृद्धान्यस्य प्रयोजनम्” । वृद्धशब्दात् (यस्य आदिः आ-ऐ-औ इति वृद्धिस्वरयुक्तः—स एव वृद्धशब्दः, तस्मात्) अपि अपत्यविषये क्-प्रत्ययो यथा न स्यात् अतः पृथक् सूत्रम् “तस्यापत्यम्” इति सूत्रकारेण विहितम् । अस्मात् हेतोः “तस्यापत्यम्” इति पृथक् योगः विहितः । अतः भट्टोजिराह—“योगविभागस्तु” । एवं वृद्धात् भानुशब्दात् (भानुशब्दे प्रथमवृद्धिस्वर ‘आ’ इति सत्वात् असौ वृद्धशब्दः) अपत्ये अणोव भवति न तु क्-प्रत्ययः—ततः भानु + अण् = भानो + अण् = भानवः । वृत्तौ “कृतसन्धिः” इति किमर्थम् उक्तम् ? तदाह—सु उद्यितमस्य इति सूत्रितः, तस्यापत्यम् इति सूत्रित + इज् = सौत्थितिः । अत्र सु + उद्यित इत्यत्र सन्धिं कृत्वा ‘सूत्रित’—इति शब्दं साधयित्वा, पश्चात् तद्धितप्रत्ययः यथा स्यात्, अतः आह—‘कृतसन्धिः’ इति । यदि सु + उद्यित + इज्—इत्यत्र परत्वात् प्रागेव आदिवृद्धिः स्यात्, पश्चाच्च सन्धिकार्यं भवेत्, तदा ‘सावुत्थितिः’ इति अनिष्टं पदं लभ्यते ; न च ‘अन्तरङ्गत्वात् सन्धिकार्यस्य वलचत्वं’ वाच्यम्, तदा ततोपि वलीयस्या अकृतवृह-परिभाषया सन्धिः प्रागेव प्रत्ययो भवितुमर्हति, अनिष्टं ‘सावुत्थितिः’ लभ्यते, अतः “अकृतवृहपरिभाषया सावुत्थितिर्माभूत्”, इत्येदर्थमपि वृत्तौ “कृतसन्धिः” इति विशिष्य उक्तम् । अतश्च “समर्थानां प्रथमाद्वा” इति सूत्रे दीक्षितचरणैः “सामर्थ्यं... कृतसन्धिकार्यत्वमिति यावत्” इति कथितम् ॥ सामर्थ्ये सति प्रत्ययो भवति—इति हि समर्थपरिभाषाया आदेशः, ततः “वस्त्रमुपगोः अपत्यं चैत्रस्य” इत्यत्र ‘उपगोः’ शब्दस्य ‘अपत्य’ शब्दस्य च परस्परसामर्थ्याभावात् तद्धितप्रत्ययो न स्यात् । उक्तसूत्रे ‘प्रथमात्’ कथमुक्तम्—तदाह—“षष्ठान्यादेव न तु प्रथमान्तात् प्रत्ययो भवति” । अतः ‘अपत्यवाचकात्’ प्रथमान्तात् ‘षष्ठ्यर्थे’ परे सत्यपि प्रत्ययो ‘माभूत्’ (यथा—उपगुरपत्यम् अस्य देवदत्तस्य) किन्तु प्रथमात् षष्ठ्यन्तात् समर्थ्यादेव प्रत्ययः स्यात् ॥ सूत्रे “वा”—ग्रहणात् (उपगोः अपत्यम् इति) वाक्यमपि स्यात् । “दैवयज्ञि” इति सूत्रात् अत्र सूत्रे “अन्यतरस्याम्” ग्रहणानुवृत्तेः “उपगोः अपत्यम्” इत्यत्र समासेन ‘उपग्वपत्यम्’ इत्यपि भवेत् इति सर्वं प्राक् “समर्थानां प्रथमाद्वा” इति सूत्रे उक्तम् ॥ उपगु + अण् = औपगव—अस्य च जातित्वात् “जातेरस्त्री—” इति ङीष् भवेत् ततः ‘औपगवी’ च लभ्यते । अश्वपति + अण् (अपत्यार्थे) = आश्वपातः, दिति + ण्य (अपत्यार्थे) =

दैत्याः । उत्स + अञ् (अपत्ये) = औत्सः, स्त्री + नञ् अपत्ये = स्त्रीणः, पुंस् + झञ् अपत्ये = पौत्रः इत्यादि ; पूर्वं सूत्रादिकमुक्तम् ॥ अधुना “तस्यापत्यम्” इति सूत्रप्राप्तं अपत्यशब्दं क्रमप्राप्तं गोत्रशब्दं च व्याख्याति सूत्रकारः—

१०८८ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४।१।१६२ ॥

दी—। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् ।

“Let what is spoken of as posterity (? progeny) beginning with grandson, be called gotra” (Ballantyne). Thus गोत्र here will include grandson etc. Thus in अपत्याधिकार this is the technical sense of the word गोत्र—whereas outside अपत्याधिकार गोत्र means प्रवराध्यायकचित्तगोत्र ।

(Also see under “एको गोत्रे”—infra) ।

मित—। अत्राधिकारि कोपि इव अपत्यशब्दस्य न केवलं पुत्रवाचकत्वं स्यात्, किन्तु पुत्रपौत्रादिसन्ततिवाचकत्वमेवास्तु, “पङ्क्ति विंशति—” सूत्रे भाष्ये तथा उक्तत्वात् । एवं च गोत्रशब्दस्य सन्ततिवाचकत्वे सति अपत्यस्यापि गोत्रत्वे प्राप्ते, अत्र व्याकरणे पुत्रस्य गोत्रत्वं नास्तु इत्यतः आह—“अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि एव गोत्रसंज्ञं स्यात्” । यस्य यः पौत्रादिः तस्य तद् गोत्रमिति निष्कर्षः ॥ पौत्रप्रभृति किम् ? अनन्तरस्य अपत्यास्य नाभूत् ।

इदमेव अपत्याधिकारि गोत्रशब्दव्याख्यानम्, अन्यत्र गोत्रशब्देन प्रवराध्याय-गोत्रमेव गृह्यते इति उत्तरत्रापि स्फुटीभविव्यति ॥

१०८९ । जीवति तु वंश्ये युवा । ४।१।१३३ ॥

दी—। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थ्यादि तदयुवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञम् ।

Let the fourth descendant in order i.e. the son of a grandson etc, when the original progenitor is living be called

युवन् and not a gotra. Thus the two designations "Gotra" and "Yuvan" are kept distinct here.

मित—। वंशे भव इति वंश्यः (दिगादियत्), वंशोत्पादकइत्यर्थः । एवं वंश्ये उत्पादके पित्रादौ जीवति सति 'पौत्रादिः यदपत्यं सन्ततिः चतुर्थादि' मूलपित्रादिः चतुर्थः सगोत्रः इत्यर्थः 'तद् युवसंज्ञ' स्यात् ; न तु पूर्वसूत्रप्राप्तं गोत्रसंज्ञं भवेत् । एवं सति अत्रविषये गोत्रसंज्ञाया समावेशो नास्मूत् ।

१०८१ । भ्रातरि च ज्यायसि । ४।१।१६४ ॥

दी—। ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिः युव-
संज्ञश्च स्यात् ।

Though original progenitor dies, still the fourth descendent as said in sutra 1090 is called a "yuvan" if the eldest brother is alive.

मित—। "मृतेष्वपि पित्रादिषु ज्येष्ठभ्रातरि जवति (सति) युवसंज्ञार्थमिदं सूत्रम्" इति वालमनोरमा ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यम्—गार्ग्यः । गार्ग्यस्य द्वौ पुत्रौ, कनीयान् पित्रादौ वंश्ये मृते भ्रातरि ज्यायसि च जीवति युवसंज्ञो भवति ।

१०८२ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति । ४।१।१६५

दी—। भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्र-
प्रभृतेः अपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । एकं जीवति-
ग्रहणमपत्यस्य विशेषणम् । द्वितीयं सपिण्डस्य । तरव्-निर्देशः
उभयोरुत्कर्षार्थः । स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे(?)
भ्रातरि वा जीवति । गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यायणः—गार्ग्यो वा ।

The living son of grandsons etc. is optionally ("वा") called a yuvan if original progenitor's venerable kindred other than the brother (as said in 1091 sutra) still survives. In

the vritti, of the two जीवत्, one "जीवति" is a predicative adj. of अपत्य, the second जीवत् refers to a सपिण्ड * । The तरप् in स्थविरतर is to denote honour in both place and age. Thus 'if a venerable पित्रव्य (uncle), grand-father or his brother (?) survives, then the fourth descendant downwards (पौत्रप्रभृतेः अपत्यम्) is optionally a युवसंज्ञ । Thus we get in such cases both गार्ग्यायण (when a युवसंज्ञा), and गार्ग्य (when not a युवसंज्ञा) ।

मित—। सपिण्डास्तु—स्वयम्, पिता, पितामह, प्रपितामहादि सप्तपुरुषाः । एवमत्र मातृकुलीपि गणना, व्याख्यानात् (?) । 'भातुः' ज्येष्ठभातृतः 'अन्यस्मिन् स्थविरतरि' अतिवृद्धे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेः अपत्यं 'जीवत्' एव 'युवसंज्ञ' तदाख्यां 'वा' विकल्पेन लभते—इति सूत्रार्थः । वृत्तौ तु 'एकं जीवतिग्रहणं' अपत्यस्य विशेषणं यथा "अपत्यं जीवत् (सत्)", द्वितीयं जीवतिग्रहणं 'सपिण्डस्य विशेषणम्', यथा "सपिण्डे जीवति सति" । तदाह—“स्थानेन वयसा उत्कृष्टं पित्रव्यं मातामहे भातरि वा जीवति” इत्यादि । ['पितामहेभातरि' इत्यावात् ज्यायान् पाठः, वृत्तौ यथा] । स्थानतः उत्कृष्टं पित्रव्यएव, तस्य पित्रस्थानीयत्वात् । वयसा चोत्कृष्टं मातामह एव । अन्यत् स्पष्टम् । गार्ग्यायणः इति युवसंज्ञापक्षे, तदभावे गोत्रसंज्ञायाम् गार्ग्यः एव ।

दी—। 'स्थविर'—इति किम् ? स्थानवयोन्यूने गार्ग्य एव । 'जीवति' इति किम् ? मृते मृतो वा गार्ग्य एव ॥ “वृद्धस्य च पूजायाम् इति वाच्यम्” (वा) ; गोत्रस्यैव वृद्धसंज्ञा प्राचाम् । गोत्रस्य युवसंज्ञा पूजायां गम्यमानायाम् । तत्रभवान् गार्ग्यायणः । 'पूजा' इति किम् ? गार्ग्यः । “यूनश्च कुत्सायाम् गोत्रसंज्ञेति

* The सपिण्ड are self, father, grand-father, great-grand-father &c. up to the 7th generations in father's side. Op. "सप्तपुरुषावधिजातयः सपिण्डाः" । So prefer the reading पितामहे भातरि here.

वाच्यम् (वा-)—गार्ग्यो जात्यः । 'कुत्सा'—इति किम् ?
गार्ग्रायणः ।

Why do we say स्थविरतरे in the sutra and vritti ? If the living सपिण्ड is inferior by place and age then no युवसंज्ञा arises and we get गार्ग्य (with गोवसंज्ञा) । Why do we say 'जीवति' here ? If the upward सपिण्ड is dead or if the fourth अपत्य is dead then by गोवसंज्ञा we get गार्ग्यः only, and not गार्ग्रायणः by युवसंज्ञा । Again if a Gotra is honoured, then it gets युवसंज्ञा thus we have तवभवान् गार्ग्रायणः [here तवभवान् इति सुप्सुपा—(कर्मधा ?) implies पूजा] ; in the varttika here "वृद्धस्य" acc. to old professors means "गोवस्य" । Why do we here say पूजायाम्—witness गार्ग्य as without युवसंज्ञा for no पूजा is implied here. Again in case of censure (कुत्सा) the युवसंज्ञा is termed as गोवसंज्ञा । Then गार्ग्यः जात्यः (the wicked descendant of गर्ग), here जात्य implies "censure." why do we say 'कुत्सा' here ? witness गार्ग्रायणः with—युवप्रत्यय, when no कुत्सा is denoted.

मित—। सूत्रे कथं 'स्थविरतरे' उक्तम् इति आह ? सपिण्डे स्थानतः वयसा वा न्यूनं सति युवसंज्ञा यथा न स्यात् । 'जीवति' ग्रहणात्, सपिण्डे मृते युवसंज्ञा न स्यात्, अत आह—"मृते मृतो वा गार्ग्य एव" ॥ अत्र वार्तिकस्थं वृद्धशब्दं व्याख्याति—"वृद्धस्य" इति गोवस्यार्थे प्रयुक्तः, अतः अर्थो यथा—गोवस्य पूजायाम् युवसंज्ञा स्यात् । एवम् उदाहरणे 'तवभवान्' इति पूजावाची शब्दः—"तवभवान् गार्ग्रायणः" = पूज्यः गार्ग्रायणः । पूजायाम् अगम्यमानायाम् युवसंज्ञा न स्यात्, यथा गार्ग्य इति ॥ 'यूनश्च'—इत्यादि वार्तिके "गार्ग्यः जात्यः" इति उदाहरणे—तथा च वालसनोरमायाम्—"यो वृद्धाननादृत्य स्वातन्त्र्यं भजते तद्विषयमिदम्"—कुत्सा-द्योतनाय जात्यशब्दः व्यवहृतः । असत्यां निन्दायाम् युवसंज्ञायां—गार्ग्रायणः इति ॥

१०८३ । एको गोत्रे १४।१।८३॥

दी—। गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोर्गोत्रापत्यम्
औपगवः । गार्गः । नाडायनः ।

“गोत्रे स्त्रीकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा ।

यद्वा स्वद्यूनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ १ ॥

अपत्यं पितुरिव स्यात्ततः प्राचामपीति च ।

मतभेदेन तद्वान्यै सूत्रमेतत्तथोत्तरम् ॥”२ ॥

पितुरेवापत्यमिति पक्षे दुपगोस्तृतीये वाचे औपगवादिञ्
स्यात् । चतुर्थे त्वजीवज्जेष्टे मृतवन्त्ये औपगवेः फक् । इत्थं
फजिजोः परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्यः ।
पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोरणा इष्टे
सिद्धे अपि अस्मन्तादिञ् अपि स्यात् । ततश्चतुर्थे फगिति
फगिजोः परम्परायां शततमे गोत्रे अष्टनवतेः अनिष्टप्रत्ययाः
स्युः । अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् । एवमुत्तरसूत्रे अपूर्वह्रस्वम् ।

Only one अपत्यप्रत्यय is to be attached to a word in the
sense of गोव (i.e. गोवापत्य) । Thus उपगोः अपत्यम् (सन्तति) will give
औपगवः (with अण्) ; further इञ् after औपगव in the sense of his
गोवापत्य again, will not be attached ; for this purpose in view
this sutra is made, similarly गर्गस्य गौवापत्यं will give गार्ग only
(with one अपत्यप्रत्यय) ; thus we get नाडायन also with नडादि फक्
in the sense of गोवापत्य । There are two views that अपत्य means
(i) son only ; also (ii) progeny in general (i.e. son and grandson)
some grammarians take अपत्य in the sense of “son” (पुत्र) only,

whereas Panini takes अपत्य here in the sense of progeny in general (सन्ततिवाचक) i. e. he includes पौत्र also ; this is said in the sutra “अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।” Thus acc. to Panini. the third descendent (पौत्र) is “gotra” (गोत्रापत्य) whereas in some senses the fourth one (प्रपौत्र) is युवा—[and son is अनन्तरापत्य] ; and diff. affixes are enjoined in these diff. technical senses. Now in order that affix after affix (i.e. one तद्धितप्रत्यय after another in the same (अपत्य) sense after one original word) may not be attached in the sense of गोत्रापत्य, the present sutra is made as “एको गोत्रे” । Thus we have in the sloka “तद् हान्यै सूत्रमेतत् तथोत्तरम्” । Thus again in the view that अपत्य is of father only (“अपत्याम् पितुरेव स्यात्”), if this present rule is not made, then after one original word as उपगु &c, affix after affix i.e. अपत्याप्रत्याय after अपत्याप्रत्याय, in the sense of तस्य अपत्याम् will go on, one after another in succession till in the case of 100th generation 99 अपत्याप्रत्याय will be attached (e. g.)—उपगौरपत्याम् = उपगु + अण् = औपगव ; then औपगवस्य अपत्याम् will yield औपगवि with इञ्, then again औपगवेः अपत्याम् will give औपगवायन with फक् by “यञिञोश्च” & so on, but as this rule restricts only one अपत्याप्रत्याय in the sense of गोत्रापत्य, so in a series of 100 affixes, 99 affixes will be illegible (अनिष्ट), (comp “गोत्रे खै कोनसंख्यानां प्रत्यायानां परम्परा प्रसज्यते”) । Lastly in the view that अपत्य is of grandfather also (ततः प्राचामपीति) i.e. अपत्य = पौत्र ; then in the case of 100 अपत्याप्रत्याय after उपगु etc, as shown above first two अपत्या प्रत्याय one denoting son, another grandson will be correct ; in other words here (then) 98 affixes will be illegal ; thus in this case

in a serial order of अपत्याप्रत्यय, illegibility will be in all अपत्याप्रत्यय lessened by 2 from the original root-प्रत्यय (thus in 100 अपत्याप्रत्यय, $100-2=98$ will be अनिष्ट प्रत्ययमाला)—(comp“स्वशून्यसंख्याभ्यः अनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते”) । Bhattoji later explains the gist of these two slokas “गोत्रे स्वं कोन—सुवमेतत्तद्योत्तरम्”, by पितुरेव अपत्यामिति पक्षे &c. explaining the view that son (अपत्या) is of father only. In this case the third generation from उपगु will be औपगवि (with इञ् after औपगव, the 2nd generation), then in the fourth generation (descendant) [where जीव is not living] [or—where original वंशप्रवर्तक is dead] युवसंज्ञा being barred (see rules “जीवति तु वंशयुवा” and “भातरि च ज्यायसि”) we get गोवसंज्ञा, and then गोवार्थक फक् will give औपगवायन । Thus फक् and इञ् going on serially, in 100 the गोत्र from the original, 100 affixes will be attached (of these 99 will be illegal “स्वस्मात् एकोनसंख्यानां अनिष्टप्रत्ययानां परम्परा उक्तरीत्या प्रसज्यते”) ; In the original view (सुख्यश्रुत) that अपत्या is of grand-father also then the third generation of उपगु being meant, अण् will first give औपगव—even then इञ् after this अस्मन्त word will come yielding औपगवि ; then after this औपगवि there is फक् in the fourth generation. Thus फक् and इञ् following on in cyclic order in the 100 gotra pratyayas 98 undesirable affixes will come in. To check this fault this present sutra is made. This is also to be understood in the following rule.

मित—। अपत्याधिकारात् “एको गोत्रे” इत्याद्य, ‘एक’ इतानेन ‘एक अपत्याप्रत्ययः’ इति गम्यते । ‘एक’ इति विशिष्य कथनात्, अधिकः प्रत्ययः न भवति, अत आह— “गोत्रे एक एव अपत्याप्रत्ययः स्यात्” । उदाहरणं यथा—उपगोः अपत्याम् इति उपगु + अण् औपगवः । अस्मात्—औपगवस्य अपत्याम् इति औपगव + इञ् =

औपगवि (“अत इज्” इति इज्)—इति द्वितीयः अपत्यप्रत्ययो यथा न स्यात्, अत विशिष्य आह—‘एक एव अपत्यप्रत्ययः स्यात्’ । अपत्यशब्दस्तु पुत्रे एव रूढः इति केषाञ्चित् मतम् = इति प्रथमपक्षे तु उक्तं सङ्गच्छते । किन्तु अपत्यशब्दः सन्तानवाची सन् पौत्रेऽपि रूढ इति पौत्रस्याप्यपत्यत्वेन विवक्षिते, अपत्यत्वादस्य गोत्रत्वे सति इति द्वितीयपक्षे तु “औपगवि” इति प्रयोगः साधुः, किन्तु पुनः औपगवेः अपत्यम् इत्यत्र चतुर्थे वंश्ये वाच्ये औपगव + फक् (“यजिजोश्च” इति फक्) = औपगवायनः इति तु असाधुरेव । यतः चतुर्थादि अपत्यां न गोत्रं किन्तु युवसंज्ञमेव । गोत्रविषये एव एक अपत्यप्रत्ययः यथा स्यात् इत्येवमर्थं सूत्रं विहितम् स्यात् । एवं प्रथमपक्षे (अपत्यशब्दस्य पुत्रत्वपक्षे)—अपत्यार्थे प्रत्ययपरम्परायां विहितायाम्, (उपगोरपत्यम् औपगवः, औपगवस्यपत्यां औपगविः, तस्यापत्यां औपगवायनः इति परम्परायां विहितायाम्) एक एव साधुः, अन्ये प्रत्ययाः अनिष्टा एव । एवं क्रमेण शततमे अपत्यप्रत्यये सति,—एकोनशतं अनिष्टाः प्रसज्यन्ते । यत्संख्यकाः अपत्यप्रत्ययाः विहिता ततः एकोनसंख्यानां प्रत्ययानाम् अनिष्टत्वं गम्यते एव । द्वितीयपक्षे (अपत्यशब्दस्य सन्तानसाधारणेन पौत्रत्वेऽपि द्योत्ये) तु, अपत्यार्थे द्वौ प्रत्ययौ भवतः—यथा उपगोरपत्यं औपगवः, तस्य पुनः अपत्यां औपगव + इज् = औपगविः इति । अस्यात् औपगविशब्दात् पुनः अपत्यप्रत्यये सति (औपगवि + फक् इत्यत्र) एकमनिष्टं स्यात् । एवं त्रितये अपत्यप्रत्यये सति—एकमनिष्टं प्रसज्यते । ततश्च अनेनक्रमेण शततमे अपत्यप्रत्यये सति अष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः । अतोऽत्र यत्संख्यका प्रत्ययाः ततः द्वि-न्यूनसंख्यकाः एव अनिष्टप्रत्ययाः प्रसज्यन्ते । द्वितीयपक्षस्तु सुखापक्षः पाणिनिसम्मतः,—एषोर्थः “अपत्यां पौत्रप्रभृति गोत्रम्” इति सूत्रेऽस्फुटीकृतः । सर्वमेतत् अभिप्रेत्याह श्लोकद्वयेन गोत्रेति—तद्व्याख्या—“गोत्रे (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परा (अनिष्टपरम्परा इत्यर्थः) प्रसज्यते, यद्वा (द्वितीयपक्षे इत्यर्थः), स्व-द्व्यूनसंख्याकेभ्यः (प्रत्ययेभ्यः) अनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । “अपत्यां पितुंरेव स्यात्”, “ततः प्राचाम् अपि” (पितामहादीनामपि पौत्रः अपत्यां स्यात् इत्यर्थः)”—इति मतभेदेन हेतुना (गोत्रे उक्ता द्विप्रकारम् अनिष्टप्रत्ययपरम्परा प्रसज्यते) । तद् हानैव (तदनिष्टप्रत्ययपरम्परा-

तत्रागाय) एतत् सूत्रम् (“एको गोत्रे” इति सूतं कृतम्) तथा उत्तरसूत्रम् (यथा, “गोत्राद-
यून्यस्त्रियाम्” इति उत्तरसूत्रम् कृतम्) । अधुना भट्टोजिरिव श्लोकवार्त्तिकं व्याख्यास्यन्
प्रथमपक्षमाह—“पितरेव अपत्याम्” इति पक्षे (प्रथमपक्षे इत्यर्थः) उपगोस्तृतीयं वाच्यं
औपगवादिञ् स्यात्—(यथा—उपगु + अण् = औपगवः, औपगवस्य इति
औपगव + इञ् = औपगवि i. e. उपगोः तृतीयः वंशधरः) । जीवन् ज्येष्ठः यस्य
इति जीवज्ज्येष्ठः, ज्येष्ठि जीवति चतुर्थस्य युवसंज्ञा, अत आह—‘अजीवज्ज्येष्ठे’—
(तथा च सूत्रं “भाट्टरि च ज्यायसि”) ; सृतः वंश्यो यस्य इति सृतवंश्यः, “वंश्ये-
पितृादौ जीवति युवसंज्ञा स्यात्” इति युवसंज्ञां वारयन्नाह ‘सृतवंश्ये’ इति ।
एवं पक्षे उपगोः चतुर्थे वाच्ये औपगवेः फक् स्यात् (“यजिजोश्च” इति सूत्रेण फक्
स्यात्) ततः औपगवायन इति भवति । “इत्थं फगिजोः प्रतायपरम्परायां सत्रां
मूलात् शततमे गोत्रे एकोनशत-पुत्रायाः सूरः—“शततमे गोत्रपुत्राये सति एकोनशतं
पुत्रायाः अनिष्टाः सूरः इत्यर्थः । अतः श्लोके इममेव प्रथमपक्षमुद्दिश्य आह—“गोत्रे
स्वैकोनसंख्यानां पुत्रायानाम् अनिष्टपरम्परा प्रसज्यते” इति । भट्टोजिरधुना
द्वितीयपक्षमाह—“पितामहादीनामपि (पौत्रे अपत्यां स्यात्)—इति सुखापक्षे
(पाणिनीयपक्षे) तु तृतीये वाच्ये (उपगोः तृतीयवंशधरे पौत्रे वाच्ये) उपगोः
अणा इष्टसिद्धे अपि (अण् पुत्रायेन-औपगव-शब्देन पुत्रत्वे सिद्धे अपि) अस्मन्तात्
(औपगवशब्दात्) इञ् अपि स्यात् (पौत्रस्यापि अपत्यात्वेन विचक्षितत्वात्
गोत्रत्वात् तद्वद्योतनाय औपगवशब्दात् “अतइञ्” इति इञपि इष्टः स्यात्) । ततः
चतुर्थे (वंशधरे वाच्ये) फक् (“यजिजोश्च” इतिसूत्रेण फक्) स्यात्, इति (क्रमेण)
फगिजोः (अकारान्तात् इञ्, पुनः इञन्तात् फक् इति) परम्परायां शततमगोत्रं
(गोत्रपुत्राये इत्यर्थः) अष्टनवतेः (पृक्तभिः, शब्देभिः इत्यर्थः) अनिष्टपुत्रायाः
सूरः” । एवं यथा न स्यात् अतः नियमार्थम् इदं सूत्रम् (“एको गोत्रे” इति सूत्रं
विहितम्) । एवम् एषोर्थः “उत्तरसूत्रेपि,”—“गोत्राद यून्यस्त्रियाम्” इति उत्तर-
सूत्रेपि ऊह्यम्—एषोर्थः तत्रापि नेयः बोधो वा इत्यर्थः ।

दी—। यून्वपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव अपत्यप्रत्ययः स्यात्, स्त्रियां तु न युवसंज्ञा । गर्गस्य यूवापत्यं गार्गायणः । स्त्रियां गोत्रत्वादिक एव प्रत्ययः ।

When युवापत्य is implied then अपत्यप्रत्यय arises after a word ending in गोत्रप्रत्यय ; but this युवसंज्ञा does not attach in the feminine gender. Thus in masculine only युवसंज्ञा is attached. For example गर्गस्ययुवापत्यम् = गार्गायणः (with फक्), First गर्गस्य गोत्रापत्यं gives गर्ग + यञ् = गार्गा (by “गर्गादिभ्यो यञ्”) then गार्गास्य युवापत्यं (चतुर्थादि) = गार्गा + फक् = गार्गायणः (by “यञिञोश्च”) । As युवसंज्ञा does not arise in the fem. so in fem., only one गोत्रप्रत्यय comes in i.e., females cannot come within the denotation of युवसंज्ञा । The clause “स्त्रियां तु न युवसंज्ञा, स्त्रियां गोत्रत्वात् एक एव प्रत्ययः” is got from योगविभाग of the word “अस्त्रियाम्” in the sutra.

[N. B.—Each Sutra of Panini is called a योग । Words in a योग or sutra are called एकयोगस्थ । The separation however of a word or a portion from a sutra is called योगविभाग] ।

मित—। युवापत्ये विवक्षिते, गोत्रप्रत्ययान्तात् एव अपत्यप्रत्ययः भवति । “अस्त्रियाम्” इति पदस्य योगविभागात् “स्त्रियां तु न युवसंज्ञा” इति लभ्यते । अतः स्त्री उक्तयुवसंज्ञा न स्यात् इति फलितत्वात् आह—“स्त्रियां गोत्रत्वात् एक एव प्रत्ययः” इति । उदाहरणं यथा—गर्गस्य युवापत्यम् इत्यर्थे—प्रथमं गर्गस्य गोत्रापत्यार्थे गर्ग + यञ् = गार्गा (“गर्गादिभ्यो यञ्”) इति गोत्रप्रत्ययान्तशब्दे प्राप्ते, अस्मात् एव ‘गार्गा’—शब्दात् युवापत्ये “यञिञोश्च” इति फकि गार्गायणः इति लभ्यते । स्त्रियां गोत्रत्वात् एकएव गोत्रप्रत्यये, ततः ङीप् गार्गी इत्येव भवेत् । अत्रापि स्त्रीभिन्नैर्युनि एक एव प्रत्ययः स्यात् इति पूर्वसूत्रे उक्तम् ॥

१०८५ । अत इज् । ४।१।८५ ॥

दी— । अदन्तं यत् प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज् स्यात् अपत्ये अर्थे । दाक्षिः ।

The original अदन्त base (base ending in अकार) after which the षष्ठी विभक्ति has been added (in course of अपत्याधिकार) takes the affix इज् in the sense of अपत्य (descendant सन्तति) । Thus दक्षस्य अपत्यं gives दक्ष + इज् = दाक्षिः । Similarly दाशरथि is got. [The use दाशरथि in “प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली” etc is आर्ष, or is defended with अण् in the general sense “तसेदम्” । Thus Bhattoji in his Manorama says “कथं तर्हि ‘प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली’ इति ? अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शैषिकोण्”] ।

मित— । ‘अत’ इति तदन्तविधिर्बोध्यः । तत आह—अदन्तात् प्रातिपदिकात् इत्यर्थः । “तस्यापत्यम्”, “समर्थानां प्रथमाद्वा” इत्यनुवृत्तौ आह—“अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तत्प्रकृतिकात् षष्ठ्यन्तात् इज्स्यात्” । प्रथमोच्चारित-तच्छब्दबोधितात् षष्ठ्यन्तात् प्रातिपदिकात् इति निष्कर्षः । • अन्यत्सुगमम् ॥

१०८६ । बाह्यादिभ्यश्च । ४।१।८६ ॥

दी— । बाह्विः । औडुलोमिः । आकृतिगणोयम् ॥

Words of the बाहु class (बाहु here refers to “the name of a sage”) take इज् in the sense of अपत्य (descendant). Thus बाहु + इज् = बाह्वि (son etc of the sage बाहु) ।

मित— । सुगमा । बाहु + इज् (ततः “ओर्गुणः” इति गुणोसति) = बाह्विः (बाहुनामक ऋषेरपत्यमित्यर्थः) । औडुलोमन् + इज् = (“नस्तद्धिते” इति टिलोपे सति) औडुलोमिः ॥ बाह्यादिगणो यथा—बाहु, उपबाहु, उपबाहु, निबाहु, वटाहु, उपविन्दु, वृषली, वृकला, चूडा, वलाका, मूषिका, कुशला, कृगला, ध्रुवका, सुमित्रा, दुर्मित्रा, पुष्करसद, अनुहरत्,

देवशर्मन्, अग्निशर्मन्, भद्रशर्मन्, सुशर्मन्, कुनामन्, सुनामन्, पञ्चन्, सप्तन्, अष्टन्, अमितीजसः सलोपश्च, युधावन्, उदञ्च, माव, शिरस्, शराविन्, मरीचिन्, चैमवृद्धिन्, शृङ्खलतोदिन्, खरनादिन्, नगमर्दिन्, प्राकारमर्दिन्, लोमन्, अजीगर्त्त, कृष्ण, युधिष्ठिर, अर्जुन, साम्ब, गद, प्रदुम्न, राम, उदङ्ग, उदकसंज्ञायाम्, सग्न्यून्मसोः सलोपश्च ।— आकृतिशणोयम् । तेन—सातप्रकि, जाङ्घि, शौरि, ऐन्द्रशर्मि, आजधेनवि, सावर्णि इत्यादि—सिद्धम् ॥

१०८७ । सुधातुरकङ् च । ८।४।१।८ ॥

दी—। चादिज् । सुधातुरपत्यं सौधातकिः ॥ व्यास-वरुड-निषाद-चण्डालविम्बानां चेति वक्तव्यम् (वा)—॥

The word सुधातृ takes इज् in the sense of तस्यापत्य (his descendant) and then अकङ् is added to the base. Thus सुधातृ + इज् = सुधात् अक (ङित्वाद् अन्तप्रादेशः) + इज् = सौधातकिः । The words व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल, विम्ब take इज् in the sense of अपत्य and then अकङ् is added to these words. Thus there being व्यास (अक्) + इज्, we look forward—

मित—। सुधातृ शब्दात् अपत्यार्थे इज्-प्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेः अकङ्गादेशश्च इति सूत्रार्थः । ततः सुधातृ + इज् इति स्थिते प्रकृतेः सुधातृ-शब्दस्य अकङ्गादेशः । ङित्वात् अन्तप्रादेशे सति सुधातृ अकङ् + इज् इति जाते आदिबद्धौ—सौधातकिः । व्यास—वरुड—निषाद—चण्डाल—विम्ब-शब्दाद् अपत्यार्थे इज्प्रत्ययः प्रकृतेः अकङ् आदेशश्च । ततः व्यास (अकङ्) + इज् इति स्थिते आह—

१०८८ । न युाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौतु ताभ्यामैच् ।

७।३।३॥

दी—। पदान्ताभ्यां यकार-वकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमात् ऐचौ आगमौ स्तः । वैयासकिः । वारुडकिः इत्यादि ।

The usual वृद्धि does not come in case of a vowel that follows पदान्त यकार or व-कार, but the augment ऐच् and औच् are respectively attached before these य् and व् । Thus we get वैयासकि (with इज् and अकङ्-आदेश after व्यास) । Similarly वारुडकि etc.

नित— । यच् वच् यौ (वृद्धिः) । ताभ्याम् (प्रसौ द्विवचन) ; अत आह—
“यकारवकाराभ्याम् परस्व” । ‘पदान्ताभ्याम्’ इति विशेषणम् । “मृजिर्हृद्धिः”
इत्यातः अनुवृत्तिलभ्यं वृद्धिशब्दम् आकृष्य शेषपूरणेन आह—“न वृद्धिः” । “ऐच्”
इति पृथगाहारः । यथाक्रमं यकावात् पूर्व ऐच्, वकारात् पूर्व औच् । अत आह—
ताभ्यां पूर्वं क्रमात् ऐचौ आगमौ क्तः । व्यासशब्देन अत्र वेदव्यासः (पुराण-
भारतादिप्रणीता एव लक्ष्यन्ते (नामैकदेशग्रहणम्) । व्यास + अकङ् + इज् इति
स्थिते व्यासक् + इज् इत्यत्र वृद्धिं बाधित्वा पदान्त—य-कारस्यानि ‘ऐ’ आगमे सति
वैयासक् + इज् = वैयासकिः (सिद्धः) । एवं वारुडशब्दात् अपत्ये ‘वारुडकिः’,
निषादात् = निषादकिः, चण्डालात् = चण्डालकि, विम्बात् = वैम्बकिः ।

१०८८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फज् ४।१।८८ ॥

११०० । व्रात-च्फजोरस्त्रियाम् ।५।३११३ ॥

दी— । व्रातवाचिभ्यः च्फजन्तेभ्यश्च स्वार्थे अत्रः स्यात् न
तु स्त्रियाम् । कौञ्जायन्यः । बहुत्वे तद्राजत्वात् लुग्वच्च्यते ।
व्रात्रायन्यः । स्त्रियाम्—कौञ्जायनी ; गोत्रत्वेन जातित्वात् डीष् ।
अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ।

Words of the कुञ्ज class take च्-फज् in the sense of गोत्र (पौत्र प्रभृति) and not अपत्य in general. Then again the स्वार्थिक affix अत्र comes after words denoting व्रात (a whole host—समूह) and words ending in the affix च्-फज्, but this स्वार्थिक affix does not come in the feminine. Thus कुञ्ज + च्-फज् (आयन) = कौञ्जयन + अत्र

(स्वार्थिक) = कौञ्जायन्य । In the plural number this अ्र elides because in the plural this is called तद्राज by the rule “अ्रादयस्तद्राजा” (५।३।११६) and then लुक् comes in by “तद्राजस्य बहुषु लुक्—” ; thus ब्राधायन्य like कौञ्जायन्य । In the fem. however अ्र not coming in, we get कौञ्जायनी—ङीष् comes because it is जातिवाचक being गोत्र प्रत्ययान्त शब्द (see the rule जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्) । But in the sense of अनन्तरापत्य i.e. son only, the rule “गोत्रे कुञ्जादिभ्यः” does not apply (for this rule directs फञ् in the sense of गोत्र) and then इज् by “अत इज्” comes giving कौञ्जि ।

मित— । ब्रातय चफञ् च इति इन्द्रः ततः पञ्चम्यर्थे षष्ठी, अतः वृत्तौ आह— ‘ब्रातवाचिभ्यः च्फञन्तीभ्यश्च’ इति । कौञ्जायन्य इति स्वार्थे जे सति सिद्धः इति स्पष्टम् । ‘बहुत्वे’ बहुवचने—“अ्रादयस्तद्राजा” इति सूत्रात्—‘तद्राजत्वात् लुक् वक्ष्यते’ (“तद्राजस्य बहुषु तैनेवास्त्रियाम्” इति हिसूत्रम्) । ब्रध्न-शब्दस्य कुञ्जादिपाठात् “गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ्” । ततः स्वार्थे अः ; ‘ज’—इत्वात् तद्धिते आदिबद्धिः । स्त्रियां स्वार्थिक-अ्र प्रत्ययस्य निषेधात् ‘कौञ्जायनी’ इति । ‘कौञ्जायन’ इत्यत्र अदन्तत्वात् टाप् न स्यात्—यतः गोत्रेन जातित्वात् (“जातेरस्त्रीविषयात् अयोपधात्” इतिसूत्रं द्रष्टव्यम्) ङीष् भवति । अवमूत्रे गोत्रग्रहणात् (गोत्रस्य च पौत्रादित्वे उक्तत्वात्), अनन्तरापते (पुत्रार्थे इतरार्थः) च्फञ् न स्यात्, किन्तु कुञ्जादि-शब्दस्य अदन्तत्वात् “अत इज्” इति इजिसति ‘कौञ्जिः’ इत्यादि भवति ॥

११०१ । नडादिभ्यः फक् ४।१।८८ ॥

दौ— । गोत्रे इत्येव । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरो नाडिः ।

Words of the नडादि class take the affix फक् in the sense of गोत्र (i. e. in the sense of grandson &c. see rule 1100 also). Thus we get नड + फक् = नड + आयन = नाडायनः (कित्वात् तद्धिते आदि-

इतिः) &c. But this फक् does not come in the sense of an immediate descendant i.e. son, and then we get नङ् + इञ् (by “अत इञ्”) = नाङिः ।

मित— । सुगमा ॥ फक्स्थाने ‘आयन’ स्यात्, अतः नङ् + आयन = नाङायनः (आदिइङिः) । गोवस्य पाणिनिमते पौत्रादित्वात् अनन्तरापत्यस्य पुत्रत्वात् एव गोवत्त्वाभावात्, अत्र नङादिगणे गोवानुवर्त्तनात् अनन्तरापत्यस्य “अत इञ्” (अपत्यार्थे) इति इञ् एव स्यात्, ततः नङ् + इञ् इति नाङिः ॥ नङादिगणो यथा—नङ्, चर, वक, सुम्न, इतिक, इतिश, उपक, एक, लमक, शलङ्क, शलङ्क (च) सप्तल, ब्राजप्य, तिक, अग्रिशर्मन्, तपगणे. प्राण, नर, सायक दास, मित, द्वीप, पिङ्गर, पिङ्गल, किङ्कर, किङ्कल, काश्यप, कातर, कातल, काश्य, काव्य, अज, असुध्य, कृत्तरणौ, ब्राह्मणवासिष्ठे, अवित, लिगु, चिय, कुमार, क्रोष्ट, प्रोष्ट च, लौह, दुर्ग, सन्ध, शिंशपा, अग्रहण, शकट, सुमनम्, सुमत, निमत, ऋच, जलन्धर, अध्वर, युगन्धर, षंसक, दण्डिन्, पिण्ड, पद्याल, चमसिन्, सुकृता, स्थिरक, ब्राह्मण, चठक, वदर, अश्वल, खरप, लङ्, इन्ध, अस्र, कामुक, ब्रह्मदत्त, उदुम्बर, शोण, अलोह, दण्ड । इति नङादिः ॥

११०३ । हरितादिभ्योऽञः । ४१।१०० ॥

दी— । एभ्योऽजन्तेभ्यो यूनि फक् । हारितायनः । इह गोत्राधिकारेऽपि सामर्थ्याद् यूच्यम् । नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः । विदाद्यन्तर्गणोहरितादिः ।

The affix फक् (आयन) comes in the sense of युवप्रत्यय after words of the हरित class that has already taken the affix अञ् in the sense of गोत्रापत्य (पौत्र) । Thus हरित + अञ् (विदादि - अञ्) = हारितः । तस्य युवापत्यम् = हारित + फक् = हारित + आयन = हारितायनः । The affix फक् here though enumerated and enjoined within the jurisdiction of गोत्रप्रत्यय, still it is to be understood in the sense of युवप्रत्यय, for हरितादि words are already mentioned in

the विदादि class and that class takes अञ् in the sense of गौव; so if a further अपत्यप्रत्यय is to be made after हरितादि words ending in गौवप्रत्यय अञ्, then that affix (प्रत्यय) is to be taken in the sense of युवापत्य, and because the rule “एकोगौव” declares that a further गौवप्रत्यय is not to come after a गौव-प्रत्यायान्त word, so Bhattoji says “इह गोवाधिकारे अपि सामर्थ्यादयुनि अयम् । न हि गोवादपरो गौवप्रत्ययः &c”.

मित—। गौतार्थे अजन्तेभ्यः हरितादिभ्यः फक् स्यात् । कथं गौतार्थे अजन्तेभ्यः इति विज्ञायते ? हरितादयः विदाद्यन्तर्गणः, स च गणः गौतार्थे एव अजप्रत्ययं लभते, “अनृष्यान्तर्गो विदादिभ्योज्” इति हि सूत्रम् । अतः अतु इदमेव नायं व्याख्यानम् । ततश्च ज्ञायते फक् युनि एव स्यात् । अतः आह “इह गोवाधिकारेपि सामर्थ्यादयुनि फक्” इत्यादि । “एको गौव,” इति सूत्रात् च ज्ञायते यत् गौवप्रत्यायान्तात् अपरो गौवप्रत्ययो न भवति—ततोपि सुस्पष्टमेव यत्—फक् (आयन) युनि एव स्यात् । किन्तु अतु गोवाधिकारस्य उत्तरार्थः । अतु फक्प्रत्यय इजप्रत्ययं बाधते । हरितादिर्यथा—हरित, किन्दास, बह्यस्क, अर्कलुष, बध्योग, विष्णुब्रह्म, प्रतिवीध, रयन्तर, रघीनर, गविष्टिर, निषाद, श्वर, अलस, मठर, सपाकु, मृदु, पुनर्भू, पुत्र, दुहितृ, ननाह, परस्त्री, परयु च ॥

११०३ । यजिजौश्च । ४।१।१०१ ॥

दी—। गोत्रे यौ यजिजौ तदन्तात् फक्स्यात् । ‘अनाति-’ इतुक्तेः ‘आपत्यस्य’ (सू १०८२) इति यलोपोन । गार्ग्यायणः । दाक्षायणः ।

The words ending in यञ् and इज् in गोवाधिकार i.e., words after which गौवप्रत्यय यञ् and general अपत्यप्रत्यय इज् are attached take फक् in the sense of युवप्रत्यय । That फक् is in the sense of युवप्रत्यय is by inference as in the case of the sūtra हरितादिभ्योज् ।

See “सामर्थ्यात्, यूनि अयम्” (in the previous rule). Thus गर्ग + गोत्र-
पत्र यञ् by गर्गादिभ्यो यञ् = गार्ग । Then गार्ग + फक् (आयन) गार्गायणः
(without य-लोप) । गार्ग ends in अपत्र य-प्रत्यय and य-प्रत्यय comes
after ग्, a हल् letter, so the rule “आपत्रस्य च तद्धिते अनाति” should
direct elision of this य, when a further तद्धित affix follows ;
but as this rule by ‘अनाति’ says that this elision of य is not
to take place when an affix beginning with आ follows, so
here in गार्ग + आयन, the य does not elide yielding गार्गायणः ।
Similarly दक्ष + इञ् (अपत्र) = दाक्षि, then दाक्षि + फक् (आयन) = दाक्षायण ।

सित— । ‘तदन्तात् फक्’ इति = सामर्थ्यात् अत्र फक्प्रत्ययो यूनि एव
स्यत् । यतः गोत्रप्रत्ययात् अपरो गोत्रप्रत्ययो न भवति, “एकोगोत्रं” इति सूत्रात् ।
सर्वमेतत् पूर्वसूत्रे कथितम् । ततः गर्ग + गोत्रप्रत्यये यञ् (“गर्गादिभ्यो यञ्”
इति) = गार्ग । ततः युवापत्रे गार्ग + फक् (अनेन सूत्रेण) = गार्गायण ।
‘गार्ग + आयन’—इत्यात् यद्यपि अपत्र—यप्रत्ययो हलः पर एव, तथापि न
लुप्यते, यतः परतः आयनप्रत्ययस्य आकारः अन्येव । “आपत्रस्य—च तद्धिते
अनातिः इति सूत्रे ‘अति’—लोपः न स्यात् आकारं परे—इति व्याख्यानात्, अतः
आह—“अनातिद्वयार्थः...यलोपोन” । दाक्षायण इत्यात् तु दक्ष + अपत्र इञ्
= दाक्षि ; ततः इजन्तात् फक् ज्ञेयः । दाक्षि + आयन = दाक्षायणः ।

११०४ । शरद्वच्—कुनक—दर्भाद् भृगु—वत्साग्राय-
णेषु । ४।१।१०२८ ॥

दी— । गोत्रे फक् । अजिजोरपवादः । आद्यौ
विदादी । शरद्वतायनो भार्गवश्चेत्, शरद्वतोऽन्यः । सौन-
कायनः वात्स्यश्चेत्, सौनकोन्यः । दर्भायणः आग्रायणश्चेत् ।
दर्भिरन्यः ।

The words शरद्वत्, युनक्त and दर्भ take the affix फक् in the sense of गौत्रापत्ता, provided these respectively refer to भृगु, वत्स and अश्वत्थ । शरद्वत् and युनक्त are read in the विदादि list, so these are to take अञ् in the sense of गौत्र ; but this rule provides for फक् in the sense of भृगु and वत्स only. Thus शरद्वत् + फक् (आयन) = शरद्वतायन meaning भार्गव (son of भृगु), otherwise the form is शारद्वत् (with विदादि अञ्) । Similarly गौनकायन in the sense of son of वत्स ; otherwise we get गौनक्त (with विदादि अञ्) ; thus also दार्भायण with फक् in the sense of अश्वत्थ, otherwise the form is दार्भि (with इञ् by अत इञ् or बाह्वादेराकृतिगणत्वात्—बाह्वादिइञ्) ।

मित—। शरद्वत्युनक्तशब्दाभ्यां विदादिगणौ पाठात् आभ्याम् गोत्रे अञ् स्यात् (“विदादिभ्यो ऽञ्” इति सूत्रात्) ; किन्तु अर्थविशेषे गोत्रे आभ्याम् अनिन सूत्रेण फक् इव विधीयते न तु अञ्, अत आह—“गोत्रे फक्...आद्यो विदादी” । दर्भशब्दः शरद्वदादिवत् कृषो रुढः । अस्मात् अदन्तत्वात् बाह्वादित्वात् वा इञ् प्राप्तः, स च अर्थविशेषे (अश्वत्थ-कृष्यर्थे इत्यर्थः) अत्र निषिध्यते, फक् च विधीयते ; अत आह—“अञ् इञ्चोरपवादः”—आद्यशब्दद्वये अञ् वाच्यं ते, शेषे च इञ् वाच्यं ते इति सरलार्थः ॥ अन्यत् सुगमम् ।

११०५ । द्रोणपर्वत-जीवन्तादन्यतरस्याम् ४।१।१०३ ॥

दौ—। एभ्यो गोत्रे फक्वा । द्रोणायनः—द्रोणिः । पार्वतायनः—पार्वतिः । जीवन्तायनः—जीवन्तिः । अनादिरिह द्रोणः ; अश्वत्थान्नग्रनन्तरे तूपचारात् ।

The words द्रोण, पर्वत and जीवन्त (all designations of persons) optionally take the affix फक् in the sense of गौत्र (i. e, descendant grandson etc.) ; being अदन्त or these being बाह्वादि these

words are to take इञ् in the sense of अपत्य (here अपत्यसामान्य) ; Thus we get द्रोणायन with फक् and द्रोणि with इञ् and so on. The word द्रोण here does not refer to the well-known first person (आदिपुरुष) of that name in Mahabharat, so our author says “अनादिः इह द्रोणः” । Hence also द्रोणायन cannot be applied to अश्वत्थामन् the son of आदि द्रोण । That द्रोणायन is applied to अश्वत्थामन् first Drona's immediate next son is by transference only (ep.—आध्यारोपेण तद्याभिधानं भवति) ।

मित— । अवसर्गे विकल्पोविहितः । द्रोणादिभ्यः फगभावे तु बाह्वादेराकृतिगणत्वात् एषाम् अदनत्वात् वा इञ् स्यात् । अतः आह—“द्रोणायनः—द्रोणिः” इत्यादि । स्ये द्रोणशब्दः महाभारतस्य आदि-द्रोणस्य न वाचकः, भाष्ये तथा व्याख्यानात्, अत आह—“अनादिः इह द्रोणः” (यदा—अनादिः अप्रसिद्धः अन्यः कश्चित् द्रोण इह गृह्यते इत्यर्थः) । ततश्च आदिद्रोणस्य अनन्तरे पुत्रे अश्वत्थामि द्रोणायनादिप्रयोगः अयुक्तः, किन्तु अश्वत्थामि अपि यत् “द्रोणायनः” प्रयुज्यते तत्, उपचारात् ज्ञेयम्, अत आह—“अश्वत्थामि अनन्तरे तु उपचारात्” ।

११०६ । अनृत्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् । ४१ । १०४ ॥

दी— । एभ्योऽञ् गोत्रे, ये त्वत्रानृत्ययः पुत्रादयस्तेभ्यः आनन्तर्यं । सूत्रे स्वार्थे ष्यञ् । विदस्य गोत्रापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदिः—बाह्वादेराकृतिगणत्वात् इञ् । पुत्रस्यापत्यं पौत्रः । दौहित्रः ।

Words of the विदादि class take अञ् in the sense of गोत्र (grandson &c) ; but these words of the विदादि class which refer to non-sages i. e. to names of persons who are not sages e. g. पुत्र, दृष्टि &c. take अञ् in the sense of अनन्तरापत्य i.e. son. Thus the word आनन्तर्यं in the sutra has sense of अनन्तर ; In

other words अनन्तर takes स्वार्थे ष्यञ् (like words of the चतुर्वर्ण्य class) yielding आनन्तर्ये । Thus विद् + अञ् गोवापत्य = वैदः (here विद् being the name of a sage) ; but विदस्य पुत्रः (अनन्तरः) = पित्र + इञ् (वाङ्मादि) = वैदिः though विद् is not directly noted in the वाङ्मादि list still it being आकृतिगण, we include विद् in the above list. But पुत्रस्य अपत्यम् (son) = पुत्र + अञ् (अनन्तरार्थे) = पोवः । Similarly दौहित्र । पुत्र and दौहित्र being names of non-sages take अञ् in the sense of अनन्तरापत्य (son only) ।

नित— । न ऋषि इति अन्वयि, लुप्रपञ्चसीकम् पदम् । तथा च मनोरमा “अनृषीति पञ्चम्या सौधो लुक्” । ततः अन्वयिभ्यः इति तस्यार्थः जायते । एवम् सूत्रमिदं द्विधा विभज्यन्त्यान्वयायने, प्रथमं यथा—“विदादिषु अन्वयिभ्यः शब्देभ्यः आनन्तर्ये अञ्” ; द्वितीयं तु—“विदादिषु ऋषिवाचकशब्देभ्यो गोत्रे एव अञ् स्यात्” । तथा हि—विदादिगणे ऋषयः अन्वययः च पठ्यन्ते । तत्र ये अन्वययः पुत्रादयः शब्दाः तेभ्यः अनन्तरापत्ये अञ् भवति ; अन्यत्र तु गोत्रे एव अञ् स्यात् । आनन्तर्ये इत्यस्या अनन्तरे अपत्ये इत्यर्थः । अनन्तरशब्दात् स्वार्थे ष्यञि आनन्तर्यमिति, चतुर्वर्णादिष्वत् स्वार्थे ष्यञ् ; अत आह—“सूत्रे स्वार्थे ष्यञ्” । एवम् अनेन सूत्रेण विदशब्दात् गोत्रार्थे अञि सति वैदः लभ्यते । विदशब्दस्य ऋषिवाचकत्वात् गोत्रे अञ्, अस्मात् अनन्तरापत्यार्थे अञ् न भवति, किन्तु—वाङ्मादेराकृतिगणत्वात्, वाङ्मादि—इञि सति ‘वैदिः’ इति लभ्यते, तत आह—“विदस्य गोवापत्यं वैदः । अनन्तरो वैदि—वाङ्मादेराकृतिगणत्वात् इञ्” । पुत्रशब्दस्य अन्वयित्वात् आनन्तरापत्ये अञ्, ततः पोवः लभ्यते ।

विदादिर्यथा—विद्, उर्व, कश्यप कुशिक, भरद्वाज, उपमन्यु, किल्वात, किन्दर्भ, विश्वानर, ऋषिषेण, चतुर्भाग, हयग्रा, प्रियक, आपस्तम्ब, कुचवार, शरद्वत्, शुनक, धेनु, गोपवन, शत्रु, विन्दु, भाजक, भाजन, अश्रावतान, ग्रामाक, शासक, ग्रावलि, हरित, किन्दास, वज्रान्क, अक, लुप, वध्योग, विष्णुवृद्ध, प्रतिबोध रघीनर, रघन्तर, गविष्ठिर, निषाद, शबर, अलस, मठर, मृपाक, मृद, पुनर्भू, पुत्र, दौहित्र, ननान्द, परस्त्री, परयु च ॥

११०७ । गर्गादिभ्यो यञ् । ४।१।१०५ ॥

दी— । 'गोत्रे' इत्येव । गाग्रः । वात्स्यः ।

In the sense of गौत्र (grandson &c), words of the गर्गादि class take the affix यञ् । Thus we get गर्ग + यञ् = गार्ग + यञ् (by "यस्यैतिच्") = गार्ग्य (with आदिङ्गि) । Similarly वात्स्य ।

N. B.—In रामो जामदग्न्यः and in पराशर्यः व्यासः, जमदग्नि and पराशर take यञ् to denote son (अनन्तरापत्य) irregularly or by गोत्रत्वारीपः । जमदग्नि and पराशर are read in this गर्गादि list—(see Balamanorama also).

मित— । सुगमा— । गर्गादिर्यथा—गर्ग, वत्सा, वाजसि ('असे' असमासे 'वाज'—शब्दः अत्र पठ्यते इत्याद्यः) संस्कृतिः । अज, व्याघ्रपात, विदभृत्, प्राचीनयोग, अगन्ति, पुनगन्ति, चमस, रंभ, अग्निवेग्य, शङ्ख, शठ, शक्र, एक, धूम, अवट, मनस, धनञ्जय, वृक्ष, विद्यावसु, जरमाण, लोहित, मंशित, यक्ष, वक्त्रा, मण्ड, गण्ड, लिङ्ग, गुह्य, मनु, मङ्ग, अन्तिग, जिगीषु, तनु, मनायी, सनु, कत्यक, कथक, कञ्ज, वृक्ष, तनु, तरुज, तनुज, तगड, वतस्य, कपि, कत, कुरुकत, अनडुह, कण्ठ, शकल, गोकच, अगन्त्य, कुण्डिनी, यज्ञवल्क, पर्णवल्क, अभयजात, विरोहित, तपगण, रहस्यगण, शङ्खिल, चणक, चुलुक, सुद्वल, मुसल, जमदग्नि, पराशर, जतुकर्ण, सहित, मन्वित, अश्मरथ, शर्कराज, पूतिमाष, म्यूर, अररका, एरका, पिङ्गल, कृष्ण, गोलन्द, उलुक, तित्तिच, भिपञ्, तडित, भडित, दल्भ, चेकित, चिकित्सित, देवह, इन्द्रह, एकलु, पिप्पलु, बृहदग्नि, मन्नाभिन्, उक्थ, कुटीगु ॥ "मानवी प्रजा" इति तु अपतासामान्ये भविष्यति ।

१०१८ । यजजोश्च २।४।६४ ॥

दी— । गोत्रे यद्वयजन्तमजन्तं च तदवयवयोरितयो लृक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे, न तु स्त्रियाम् । गर्गाः, वत्साः, विदाः, ऊर्वाः । तत्कृते इति किम् ?—प्रियगागर्गाः । स्त्रियां तु—गार्ग्यः

स्त्रियः । गोत्रे किम् ? द्वैप्याः, औत्साः । प्रवराध्यायप्रसिद्धमिह
गोत्रम् । तेनेह न—पौत्राः, दौहित्राः ।

Words that end in यञ् and अञ् in the sense of गोत्र (descendant पौत्र), have their यञ् and अञ् elided, if plurality due to these affixes is denoted (तत्कृते बहुत्वे) but not in the feminine. Thus गर्गस्य गोत्रापत्यानि gives गर्ग + यञ् = गर्गाः (with यञ् elided for we have plural idea in the gotra-sense); similarly we get विदाः and ऊर्वाः [with elision of अञ् (“अनृष्यानन्त्ये” विदादिभ्योञ्) and there being plural idea as well]. Why do we say ‘तत्कृते’ in the vritti of this sutra ? witness प्रियः गार्ग्यो यंपाम् = प्रियगार्ग्याः (here यञ् does not elide, for here बहुत्व i. e. plurality is not due to the affix यञ्, but the compound refers to others). This rule does not hold good in the feminine, so in feminine gender we have गर्गस्य अपत्यानि स्त्रियः = गर्ग + यञ् + डीप् = गर्ग + डीप् = गर्गा (य् eliding by “हलस्तद्धितस्य ”)—which in fem. plural gives गर्गाः स्त्रियः । why do we say गोत्रे here ? witness द्वैप्याः (दीपिभवा इति यञ् by “दीपादनुसमुद्रम् ”) and औत्साः (with भवार्थे अञ् by “उत्सादिभ्योऽञ् ”)—here यञ् and अञ् do not elide though plurality due to these very affixes is involved, for the sense of गोत्र is not at all denoted here. And by गोत्रे here in this sutra we are to understand the गोत्र originated with the sages as enumerated in the chapter on प्रवर (प्रवराध्याय) in the Śrauta sūtras of Baudhayana &c. for this sūtra is outside अपत्याधिकार (see ante also under sūtra 1089). Hence the अञ् in पौत्राः and दौहित्राः does not elide for though—here we have plural idea due to अञ् still the गोत्र of a sage is not at all connoted here.

[N. B.—Note that now—a—days गोव is usually 24 in number (vide धर्मप्रदीप &c.) : and sutras say that प्रवर is that type of गोव which is promoted by seven original sages (cf. कश्यपोऽविर्भरशाओ विश्वामित्रोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वशिष्ठश्च सप्यैते ऋषयः स्मृताः”) i. e., it is ऋषिप्रवर्तित गोवविशेष ; and in अपत्याधिकार from the use of the general word गोव and not the technical word गोव we are to understand शास्त्रीय गोव (cf. अपत्याधिकारि गोवग्रहणादेव शास्त्रीय-गोव गृह्यते” —) ; so also पुत्रस्य पुत्रः gives पौत्र with विदादि अज्, and this अज् does not elide for ‘issue’ is meant here and not any शास्त्रीय गोवापत्य] ।

मित— । द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थपादस्यमिदं सूत्रम्, न तु अपत्याधिकारस्यम् । अतः अत्र तदन्तग्रहणमस्ति । “यस्मादिभ्यो गोव” इति सूत्रात् ‘गोत्’ इत्यनुवर्तते । ‘तद्राजस्यवहपु तनैवान्वियाम्’ इत्यस्मात् ‘तद्राजस्य’ इति वज्रयित्वा सर्वमनुवर्तते । ‘लुक्’ इति च “एकत्वम्—“सूत्रात् लभ्यते । अत आह—गोत् यद् यजन्तम् अजन्तं च तदवयवयोः एतयोः (यजजोरित्यर्थः) लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे (यज्-अज् प्रत्ययकृतबहुत्वे), न तु न्वियाम् (न्वियां लुक् न स्यात् इत्यर्थः)” । एवं सति गर्गाः, वत्साः इति (गोत् यजन्ताः बहुत्वे दीप्त्यै यजः लुका सिद्धाः) । एवं क्रमेण अजो लुका विदा, ऊर्वाः इति स्थितम् (“अनृष्यानन्त्यै विदादिभ्योज्” इति अजो लुका सिद्धम्) । इत्थं ‘तत्कृते’ इति किमर्थमुक्तम् ? प्रियः गार्ग्यो दीपाम् इति बहुव्रीहौ—“प्रियगार्ग्याः” इत्यत्र यज्-प्रत्ययगतबहुत्वाभावात् प्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । न्वियाम् लुक् न स्यात्—अतः गार्गस्य अपत्यानि न्वियः इत्यत्र गर्ग + यज् = गार्ग + डीप् = गार्गी “हलस्तद्धितस्य” इति य्-लोपः, ततः बहुवचने ‘गार्ग्यः’ (यज्-प्रत्ययस्य तु लुक् न स्यात्) । ‘गोत्’ इति किमर्थमुक्तम् ? दीपे भवा इति दीप + यज् (“दीपमनुसमुद्रम्” इति सूत्रेण) = दीप्याः, एवं आत्साः (उत्सादिभ्योज्)—अत्र गोत्प्रत्ययत्वाभावात् यजः अजश्च लुक् न स्यात् ॥ एतत् सूत्रम् अपत्याधिकार-वहिर्भूतम् अतः अत्र वीधायनादिसूत्रकारपठितस्य प्रवराध्यायगतस्य गोत्स्य एव

यङ्गं स्यात् । “कश्चपोऽतिर्भवद्वाजो विद्यामितोऽथ गौतमः । जमदग्निर्वशिष्ठश्च
सहते चक्षुः स्मृताः ॥’—तेषां यदपतं तद्गोतृमित्याचक्षते इति बोधायनादि—
प्रवराध्यायप्रसिद्धाः सन्वादय एव गोतृत्वं न विवक्षिता इत्यर्थः । कैयटेन लौकिकस्य
गोतृस्य यङ्गमिति भाष्यमुपादाय तथैव व्याख्यातत्वात् इति भावः । एवं पौत्राः
दौहिताः इत्यादौ पौत्रदौहित्योः तथाविधगोतृवाचित्वाभावात् न लुक् इति वाच्यम्”
(इति वालमनोरमा) ।

११०८ । मधुवभ्रूव्राह्मणकौशिकयोः । १४ । ११०६४

दी—। गोत्रे यञ् । माधव्यो ब्राह्मणः । माधवोऽन्यः ।
वाभ्रव्यः कौशिकर्षिः । वाभ्रवोऽन्यः । वभ्रुशब्दस्य गर्गादिपाठात्
सिद्धेऽपि नियमार्थमिदम् । गर्गादिपाठफलं तु लौहितादि-कार्यम् ।
ब्राह्मणव्यायणी ।

The words मधु and वभ्रु take the affix यञ् to denote गोत्र
when meaning ‘ब्राह्मण’ and sage Kausika (कौशिक ऋषि) respect-
ively; thus we get माधव्यः ब्राह्मणः (मधु + यञ् = मधो + यञ् by “ओर्गुणः”
= माधव्य with आदिह्रस्वि and सन्धि); otherwise the form is माधवः
with अञ् &c. Similarly we get वाभ्रव्य in the sense of sage
कौशिक otherwise वाभवः । वभ्रु is read in the गर्गादि list, still
special mention and formation with यञ् is to restrict it
(नियमार्थ) in this special sense of ‘sage’; and the aim to read
it in the गर्गादि list is to attach compulsory स्तु to the यञन्त
word वभ्रु in the feminine by the rule “सर्वत्र लौहित्तदिकतन्त्रेभ्यः”
(ante); and लौहित्तादि list is within the गर्गादि list i.e., the
words beginning with लौहित्त in the गर्गादि list are लौहित्तादि ।
So Bhattoji says “गर्गादि पाठफलम् तु लौहित्तादिकार्यम्” । Thus we

get वभु + यज् + डीप् = वाभञ्य + स्फ (आयन) + डीप् = वाभञ्यायणी (पित्वात् डीप्) ।

मित—। मधुशब्दात् वभुशब्दात् च गोवापत्ये यज् स्यात् 'ब्राह्मणे', 'कौशिककृत्यर्थे' च इत्यर्थः ॥ वभुशब्दस्य गगादि-पाठादेव गोत्रे यजि सिद्धेपि अत्र पठात् इदं नियम्यते यत्—यदि वभुशब्दात् यज् स्यात् गोत्रे, तदा कौषिककृत्यर्थे एव, नान्यत्रार्थे । एवं सति वभुशब्दस्य गगादिपाठोऽयुक्तः स्यात् इत्याशङ्क्याह—वभुशब्दस्य गगादिपाठफलं तु स्विद्यामस्मात् यजन्तात् "सर्ववर्गो-हितादिकतन्त्रेभ्यः" इति स्फ—प्रत्ययः यथा स्यात् तदर्थम् । ततश्च ब्राह्मञ्य + स्फ = ब्राह्मञ्यायणी (पित्वात् डीप्) मिश्रति ।

१११० । कपिवोधादाङ्गिरसे ।४।१।१०७ ॥

गोत्रे यज् स्यात् । काप्यः । वौध्यः । 'आङ्गिरसे' किम् ।
कापियः । वौधिः ।

The words कपि and वौध take यज् in the sense of गोवापत्य if आङ्गिरस गोत्र is signified thereby, Thus काप्य and वौधा are got with यज् to denote आङ्गिरस गोत्र । Why do we say 'आङ्गिरसे' in the sutra ? If आङ्गिरस गोत्र is not meant then in गोवापत्य the words will take ढक् and इज् respectively by the rules "इतयानिभ्यः" and "वाङ्गादिभ्यश्च" &c.

मित—। कपिशब्दः वौधशब्दश्च गोत्रे यज्प्रत्ययं लभते यदि तेन आङ्गिरस-गोत्रं गम्यते । अन्यथा, कपिशब्दात् 'इतयानिभ्यः' इति ढक् । वौध-शब्दात् "वाङ्गादिभ्यश्च" इति इज् स्यात् । कापियः वौधिय मिथोऽत । अतः सूत्रे 'आङ्गिरसे' (आङ्गिरसात्मके गोत्रे इत्यर्थः) उच्यते । कपिशब्दात् गगादिपाठादेव यजि सिद्धे अत्र नियमार्थं पठ्यते । गगादिपाठफलम् तु ओहितादिकार्यम् ; वौधशब्दात् अप्राप्तं विधिः ।

११११ । वतण्डाच्च । ४।१।१०८ ॥

दी— । 'आङ्गिरसे' इत्येव । वातण्ड्यः । अनाङ्गिरसे
तु गर्गादौ शिवादौ च पाठाद् यञ्णी—वातण्ड्यः, वातण्डः ॥

The word वतण्ड also takes the affix यञ् to denote आङ्गिरस
गोव । Thus we get वातण्ड्य with यञ् । When however आङ्गिरस
गोव is not signified then it will take both the यञ् and अण्
for it is read in both the गर्गादि and शिवादि list. And in
that case the forms are वातण्ड्य (with गर्गादि यञ्) and वातण्ड
with (शिवादि—अण्) ।

मित— । “वतण्डस्य गर्गादौ शिवादौ च पाठात् यञ्णीः प्राङ्गामाङ्गिरसे यञ्
एव इति नियमार्थम् इति वालमनोरमा” ।

१११२ । लुक् स्त्रियाम् । ४।१।१०९ ॥

दी— । वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक् स्यात् स्त्रियाम् ।
शाङ्गिरवादित्वात् ङीन् = वतण्डी । अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्या-
यनी ; लोहितादित्वात् ष्फः । अणि तु वातण्डी । ऋषित्वात्
वक्ष्यमाणः थङ् न—(११८८ सूत्रं द्रष्टव्यम्) ।

The यञ् enjoined to वतण्ड by the prior rule, elides in the
feminine gender. Then वतण्ड + यञ् + ङीन् = वतण्ड + ङीन् (with
elision of यञ् by prior rule to denote आङ्गिरस गोव) = वतण्डी
[with ङीन्, for the word वतण्ड is read in the शाङ्गिरवादि list (see
ante)]. But when it does not signify आङ्गिरस गोव, then it
takes गर्गादि यञ् yielding वातण्ड्य—this in fem, takes ङीप् and
compulsory स्फ (वायन) by “सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” yielding the
form वातण्ड्यायनी । The word वतण्ड is under लोहितादि list (includ-
ed within the गर्गादि list as said before), so Bhattoji says

“लोहितादित्वात् स्फः” । Again it takes शिवादि अण् to denote अनाङ्गिरस गोत्र, then (अखन्त) वातगङ् with डीप् by “टिड्ढा नञ्—” or with जात-लक्षणे डीप् gives वातगङ्गी in feminine. Again as it denotes some ऋषि (sage), so the rule “अनिञोः अनार्षयोग्यरूपोत्तमयोः थङ् गोत्रे” (1198 infra) does not apply in its अखन्त feminine form.

मित— । अनाङ्गिरसो गोत्रे वातगङ्गशब्दस्य गङ्गादित्वात् यञ् । ततः लोहितादित्वात् स्त्रियां डीपि सति “सर्वत्र लोहितादिकतन्त्रेभ्यः” इति नित्यः स्फः स्यात्, ततः वातगङ्गायनी इति, अत आह “अनाङ्गिरसेत वातगङ्गायनी, लोहितादित्वात् प्फः” । शिवादिपाठात् अणि सति स्त्रियां “टिड्ढा णञ्—” इति डीपि, यद्वा गोवत्त्वेन जातिलक्षणे डीपि सति वातगङ्गी इति । अस्य ऋषित्वात्, स्त्रियाम् “अणिञोरनापयोग्यरूपोत्तमयोः थङ् गोत्रे” इति थङ् न भवति ।

१११३ । अश्वादिभ्यः फञ् । ४।१।११० ॥

दी— । गोत्रे । आश्वायनः ॥ पुंसिजाति (गणसूत्रम्) । ‘पुंसि’ इति तु प्रकृतिविशेषणम् ; जातस्य गोत्रापत्यं = जातायनः । पुंसि इति किम् ? जाताया अपत्यं जातीयः ।

Words of the अश्वादि list take फञ् (आयन) in the sense of गोत्रापत्य । Thus अश्व + फञ् = अश्व + आयन = आश्वायन (with आदिङ्ङि) । In the अश्वादि list we have the गणपाठ ‘पुंसिजाति’ where पुंसि qualifies the base ‘जात’ ; in other words the sense is—the word जात being in masculine gender is to be read in the अश्वादि list and then it takes फञ् (गोत्रे) yielding जातायनः । The significance of पुंसि here is to say that the feminine of जात i.e., जाता will not take अश्वादि फञ् in the sense of गोत्रापत्य, thus जाताया अपत्यं will yield जात + डक् = जातीयः (by “ङाचः”) । Hence Bhattoji says “पुंसि इति किम् ?.....जातीयः” ।

मित—। गोत्रे अद्यादिभ्यः फञ् (आयन) स्यात् । अतु गणे “पुंसि जाते” इति वर्त्तते, तत् ‘पुंसि’ इति ‘प्रकृतेः’ जातशब्दस्य विशेषणम्, ततः एवमर्थो जायते- ‘पुंसि’ पुलिङ्गे वर्त्तमानस्य जातशब्दस्य अद्यादिपाठात् फञ्, एवं सति जातायनः भवति । ‘पुंसि’ इति विशिष्य कथनात् स्त्रीलिङ्गजातशब्दस्य गोत्रापत्तौ फञ् न स्यात् किन्तु “डाचः” इति ढक् भवति, ततः ‘जातव्यः’ इति लभ्यते ।

अद्यादिगणो यथा—अद्य, अग्र्यन्, शङ्, यद्रक, विद्, पुट्, रोहिण, खर्जर, पिङ्गल, भङ्गल, भण्डल, भङ्गित, भण्डित, प्रहृत, रामोद, यौवकाश, काण, गोलाङ्ग, चर्क, स्वन, वन, पाद, चक्र, कुल, पुन, यविष्टा, वीच, पविन्द, पवित्, गोमिन्, ग्राम, धूम, धूम, वाग्मिन्, विश्वानर, कुट, शपात्त्रेय, जन, जङ्, खड्, यौग, अर्ह, केत, विशय, विशाल, गिरि, चपल, चुप, दास, वैश्व, प्राच, आनङ्गुह्य, पुंसि जाते, अर्जुन, सुमनम्, दर्शनम्, नम, छान्त, आवेयभरद्वाजि, भरद्वाजातृये, उत्स, आतव, कितव, शिव, खदिर ।

१११४ । भर्गत्रैगर्त्त ॥४॥१॥१११ ॥

दी—। गोत्रे फञ् । भार्गवणः त्रैगर्त्तः । भार्गिरन्धः ।

The affix फञ् (आयन) is attached to the word भर्ग, in the sense of गोत्रापत्त्य provided the refernce is to the son of the sage विगर्त्त yielding the form भार्गवणः, otherwise we get भार्गि with इञ् ।

मित—। “त्रिगर्त्तो नाम भर्गस्य पुत्रः । तस्यापत्यं त्रैगर्त्तः । चतुर्थण् । तस्मिन् गोत्रे भर्गात् फञ्”—(वाल्मनोरमा) ॥

१११५ । शिवादिभ्योऽण् ॥ ४॥१॥११२ ॥

दी—। गोत्रे इति निहत्तम् । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादित्वात् फिञ्—गाङ्गायनिः । शुभ्रादित्वात् ढक् (? च) —गाङ्गेयः ।

The अनुवृत्ति of “गोत्रे” (in the sense of grandson &c.) ceases here (for Kasika and Kaiyata declare so). And the affixes henceforth are in the sense of अपत्य (संतति in general). Thus शिवस्य अपत्यं gives शिव + अण् = शैव ; similarly गङ्गा + अण् = गाङ्गः ।— The word गङ्गा being also read in the तिकादि list (see “तिकादिभ्यः फिञ्”—४।१।१५४) alternately (पक्षे) takes फिञ् (आयनि) also yielding गाङ्गायनि । गङ्गा being also included under the गुम्भादि list which is taken by वृत्तिकार as आकृतिगण, it takes ढक् giving गाङ्गेय also (cf. “चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं आकृतिगणतामस्य बोधयति—गाङ्गेयः पाण्डुरवेय इत्यावमादि सिद्धं भवति”—Kasika under “गुम्भादिभ्यश्च”).

[N. B.—Here we propose to add a “च” in Dikshit, otherwise emphasis of the last alternative is not well meant cf. “गंगाशब्दः पठ्यते तिकादिफिञा गुम्भादि ढका च समावेशार्थम्”—Kasika under this rule].

मित— । अत्र सूत्रे “गोत्रे” इति नानुवृत्तिरस्ति, अत आह—“गोत्रे इति निवृत्तम्” । शिवादिभ्यः अपत्य एव अण्-प्रत्ययो भवति, न तु गोत्रे इति फलितम् । अत्र वृत्तिगण एव गोत्रनिवृत्तपक्षे मानम्, यथा “गोत्रे इति निवृत्तम् । अतः प्रभृति सामान्येन प्रत्यया विज्ञायन्ते, शिवादिभ्योऽपत्य अण्-प्रत्ययो भवति” (इति काशिका) । गंगा शब्दस्य तिकादिपाठात् पक्षे “तिकादिभ्यः” इति फिञ, पुनश्च गुम्भादिपाठात् तस्य ढक् अपि स्यात् अपत्य, अत आह—“पक्षे तिकादित्वात् फिञ” इत्यादि ।

शिवादिगणो यथा—शिव, प्रौष्ठि, प्रौष्ठिक, पड़, जम्भ, भूरि, दण्ड, कुठार, ककुभ, भ्रम, अनभिज्ञान, कोहित, सुख, सन्धि, मुनि, ककुत्स्थ, कहोड़, कोहड़, कहूषय, कहय, बोधक, पिञ्जल, खञ्जन, वतण्ड, तण, कर्ण, चीर, ऋद, जलऋद, परिल, पिष्ट, हैहय, गोपिका, कपालिका, जटिलिका, वधिरिका, मञ्जिष्ठा वृष्णिक, खञ्जार, खञ्जाल, रेख, लेख, विख, आलेखन, विश्रवण, रवण, वर्तनाफ, ग्रीवाक्ष, पिटक, ऋक्षाक, लभाक,

ऊर्णनाभ, ज्वरत्कारु, पुरीहितिका, आर्यस्त्रेत, सुपिष्ट, मसुर, कर्ण, मयूरकर्ण, अदूरक, भक्षन्, कृष्टिषेण, गङ्गा, विपान, यक्षा, लक्ष्म, दुष्प्र, अयम्भूषण, तूनकर्ण, पण, भलन्दन, विरुपाक्ष, भूमि, इला, सपत्नी, इक्षो नद्याः त्रिवेणी, त्रिवर्णं च । इतिशिवादिः ॥

१११६ । अब्रह्माभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः । ४।१।११३
 दी— । अब्रह्मेभ्यो नदीमानुषीनामभ्योऽण् स्यात् । ढकोऽ-
 पवादः । यामुनः ; नार्मदः । चिन्तिताया अपत्यं चैन्तितः ।
 ‘अब्रह्मेभ्यः’ किम् ?—वासवदत्तेयः । नदीत्यादि किम् ?
 वै नतेयः । तन्नामिकाभ्यः किम् ? शोभनाया अपत्यं
 शोभनेयः ।

Words denoting names of नदी and मानुषी take अण् in the sense of अपत्य, if the leading vowel in them is not a इङ्गि vowel i. e. आ, ऐ or औ । This rule bars the application of ढक् by the general maxim “स्त्रीभ्यो ढक्” (४।१।१२०), to be applied to words denoting females (स्त्री) । Thus यमुना + अण् = यामुनः (यमुना being name of a नदी), similarly नार्मदः (नर्मदा + अण्); so also चिन्तिता (name of a मानुषी) + अण् = चैन्तितः । Why do we say ‘अब्रह्मेभ्यः’ in the rule ? Witness वासवदत्तेयः with ढक्; वासवदत्ता being name of a मानुषी does not take अण् by the present rule, for here the word is in a इङ्ग one i. e. the leading vowel here is आ—a इङ्गि । Why do we again say नदी &c. in the rule ? witness वै नतेय with ढक्, for विनता is not the name of either a नदी or a मानुषी, but it is the name of Garuda’s mother. Why again do we say ‘तन्नामिकाभ्यः’ here ? witness शोभनेयः with ढक्, here शोभना is an adjective word, it has no reference to नदी वा मानुषी ।

मित— । ये अहहाः शब्दा नदीं मानुषीं च बोधयन्ति, तन्नामवाचकशब्देभ्यः
अपत्ये अण् भवति—इति सूत्रार्थः । अतः “अहहेभ्यः नदीमानुषीनामभ्यः”
इत्येव युक्तम् सूत्रांगम् । मन्थेस्पष्टबोधार्थम् एवमुक्तिः आचर्य्येण कृता । सूत्रमिदं
“स्त्रीभ्यो ढक्” इति विहितं ढक् वाधिष्यते । यतः ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति सामान्यो
विधिः स्त्रीवाचकशब्दे प्रति । “अहहाभ्यः—” इति स्त्रीवाचकशब्दे प्रति विशिष्य
विहितात् सामान्यं वाधिष्यते, अत आह—“ढकोपवादः” । अस्मादेव वचनात्
“इचः” इति वक्तव्यमाणं सूत्रमपि अतोपि स्त्रीशब्देषु विशेषविधानात्, अस्य वाधकं
भवेत्, ततश्च दीक्षितचरणैः “इचः” इति सूत्रव्याख्यावसरे “तन्नामिकाणोऽपवादः”
इति उक्तम् ॥ एवं नदीनामत्वात् यासुनः नामदः इति अनेन सूत्रेण अणा सिद्धम् ।
चिन्तिता नाम मानुषी, ततः अपत्ये अणा चिन्तितः इति । सूत्रे कथं ‘अहहाभ्यः’
इति कथितम् ? वासवदत्ता इत्यतु इन्द्रिस्वरसत्वात्, अस्या इन्द्रशब्दत्वात्, अस्मात्
अनेन सूत्रेण अण् न स्यात् । किन्तु “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढक् भवति, ततः वासव-
दत्तये इति स्यात् । नदीत्यादि किम् ? विनताशब्दः गरुडमातरि कश्यपपत्न्या
रुदः, अस्या नदीमानुषीनामत्वाभावात् अण् न स्यात् किन्तु अपत्ये ढगेव, ततश्च
विनतये इति सिद्धं भवति । पुनश्च सूत्रे ‘तन्नामिकाभ्यः’ कथमुक्तम् । शोभनेभ्यः
इत्यत्र नदीमानुषीनामाबोधकत्वात् अपत्ये अण् यथा न स्यात् किन्तु ढक् एव, ततः
‘तन्नामिकाभ्यः’ इति कथितम् । ‘शोभना’ इति कस्यचित् विशेषणम् । तथा चोक्तं
काशिकायाम् “तन्नामिकाभ्य इति सर्वनाम्ना प्रत्ययप्रकृतेः प्रत्ययमर्थः” ।

१११७ । ऋषयश्चकवृष्णिङ्कुरुभ्यश्च । ४।१।११४ ॥

दी— । ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः । वासिष्ठः, वैश्वामित्रः । अन्ध-
केभ्यः—श्वाफल्कः । वृष्णिभ्यः—वासुदेवः, आनिरुद्धः । ‘शौरिः’
इति तु बाह्यादित्वात् इज् । कुरुभ्यः—नाकुलः, साहदेवः ।
इज एवायमपवादः, मध्येऽपवादन्यायात् । अत्रिशब्दात्तु
परत्वात् ढक्—आत्रेयः ।

Words denoting sages who are seers of Vedic mantras (सन्तद्रष्टा), words denoting names of Andhaka family, Vrishni family and Kuru family take अण् in the sense of अपत्य । This rule does not refer to names of families, but to designation of males there. Thus वशिष्ठ and विश्वामित्र who are vedic sages सन्तद्रष्टा ऋषि take अण् in the sense of अपत्य yielding वशिष्ठ and विश्वामित्र । Similarly शकृन् gives शकृन् with अण्, for it is name of one of अश्वकवंश । Similarly वसुदेव and अनिरुद्ध who are men of Vrishni race take अण् in the sense of अपत्य giving वासुदेवः (a name of कृष्ण) and अनिरुद्ध (son of अनिरुद्ध) । But यूर though a name of a person of वृष्णिवंश still in अपत्याधिकार it takes इज् yielding यूरि, for यूर is included in the बाह्यादि list—see “बाह्यादिभावः” (ante). So also with अण् we get नाकुलः and सहदेवः for these refer to कुरुवंश—नकुल and सहदेव being included in the names of कुरु race. As regards अकारान्त words of males, the rule “अत इज्” (४।१।२५) directs इज् in the sense of अपत्य, but if अदन्त words are names of ऋषि, अश्वकवंश &c. then this rule directs अपत्ये अण्, so it is an अपवादसूत्र of the former “अत इज्” and this rule should not be an अपवाद of “इत्यनिजः”, (४।१।२२) which also is of males, for “इत्यनिजः” is latter in the order of अष्टाध्यायी,—though reference be to ऋषि, अश्वक &c. This is owing to the परिभाषा “मध्या अपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्” i.e. An Apavada rule which is in the middle of two rules (as this present one) bars the former and not the latter. So Bhattoji says “इज् एवायमपवादः मध्यापवादव्यापारः” । Hence अति though the name of a well known Vedic seer, still in अपत्या-

धिकार it takes ढक् by the latter rule “इतश्चानिजः” and not अण् by the present one. Thus अति + ढक् [by the rule “इतश्चानिजः” (see infra)] = अत्रियः । Thus here Bhattoji says “अतिशब्दात् परत्वात् ढक्” ।

मित— । ‘ऋषयः प्रसिद्धाः वसिष्ठादयः मन्त्रद्रष्टारः । अन्यकाः वृषण्यः कुरव इति वंगुख्यम् । ऋष्यादि कुर्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः अपत्ये अण्प्रत्ययो भवति । सूत्रमिदम् पुंवाचकशब्दविषयम् न तु पूर्वसूत्रवत् स्त्रीविषयम् । वसिष्ठः, वैश्वामित्र इत्यादि उदहरणानि पृथक् पृथक् सूत्रे एव कथितानि । यद्यपि ‘शूरः’ इह वृष्णिवंशीयः कथितः, तथापि अस्य शब्दस्य गाह्यादेराकृतिगणत्वात् “वाह्यादिभ्यश्च” इति इज् भवति, ततश्च शौरिरिति सिद्धात् ; यद्वा “क्वचिदपवादविषयेऽपि उत्सर्गप्रवृत्तेः” शौरिः सिद्धः अत आह—“शौरिरिति तु वाह्यादित्वादजि” । अपत्ये “अत इज्” इति सामान्यो विधिः पुंवाचकशब्देभ्यः, “ऋष्यन्धक—” इति तु विशेषविधिः अपवादभूतः “इतश्चानिजः” इति उत्तरविधिरपि सामान्यतः इकारान्तपुंवाचकसर्वशब्देभ्यो भवति । एवं सूत्रक्रमे स्थिते “ऋष्यन्धक—” इति सूत्रं कस्य सामान्यस्य बाधकं स्यात् पूर्वस्य परस्य वा, अथवा उभयस्य इति आकाङ्क्षायामाह—“इज् एवायमपवाद मधोऽपवाद-न्यायात्” । “मधोऽपवादाः अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते न उत्तरान्” इति परिभाषावलात् वर्तमानसूत्रम्,—‘अत इज्’ इति विहितम् इज्प्रत्ययं बाधते, न तु उत्तरसूत्रविहितम् ‘इतश्चानिजः’ इति ढक्प्रत्ययं बाधिष्यते । ततश्च अतिशब्दात् अनेन सूत्रेण अपत्ये ऋष्यण् न भवति, किन्तु परसूत्रेण (“इतश्चानिजः” इति सूत्रेण) ढक् एव स्यात्, आत्र यस्य सिधेयत्, अतः भट्टोजिराह—“अतिशब्दात् परत्वात् ढक्—आत्रियः” ।

१११८ । मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः । ४।१।११५ ॥

दी— । संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्योदादेशः स्यात् अण्प्रत्ययश्च । द्वैमातुरः, षाण्मातुरः, साश्मातुरः, भाद्रमातुरः । आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययस्तु त्सर्गेण सिद्धः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्था-

पेक्षः ; तेन धान्यमातुर्न । 'संख्या—' इति किम् ?—सौमात्रः ।
शुभादित्वात् वै मात्रेयः ।

The base मातृ (meaning 'mother') preceded by numerals also सम् and भद्र, takes the augment उत् followed by the तद्धित affix अण्, in the sense of अपत्य । Thus द्वयोर्मातोरपत्यम् = द्विमातृ + अण् (तद्धितार्थं द्विगु by the rule "तद्धिताद्योत्तरपदसमाहारे च" i.e., द्विगु for the sake of a तद्धित affix = द्विमातृ उत् + अण् = द्वौ मातुरः, कृकारस्य उकारः, रपरत्वम् by "उरण् रपरः"), similarly पञ्चा मादृणामपत्यम् gives पाण्मातुर । सम्प्रतामाता = सम्प्रता, तस्याः अपत्यम् gives साम्प्रतातुर (अण्, कृकारस्य उकारः, रपरत्वम्), and भद्रा माता or भद्रा चासौ माता च gives भद्रमाता, तस्याः अपत्यम् yields भाद्रमातुर (as before). In the sense of अपत्य, the base मातृ will take अण् by the general rule "तस्यापत्यम्", still a special rule here for the base मातृ, is for the sake of attaching the augment उत् in connection with the affix अण्, so Bhattoji says 'आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः' i.e., मातृ is mentioned here for its उदादेश and the अण् प्रत्यय is formed by the उत्सर्ग i.e., general rule. Remember that by mentioning 'संख्या सम्भद्रपूर्वायाः' in the feminine here, the Sutrakara means that we are to take the feminine base मातृ here meaning जननी ; in this sense मातृ being fem. संख्यासम्भद्रपूर्वायाः qualifying it, is also fem. ; hence to express this the author says "स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽर्थपेक्षः" । But धान्यं माति इति धान्य + मा + टच् कर्त्तरि = धान्यमाता ; or मा + टच् = माता measurer ; धान्यस्य माता = धान्यमाता the measurer of paddy. Here the base मातृ means measurer and is mascu-

line as well, so in अपत्याधिकार it cannot take the aug. उत् by the present rule like the fem. base मातृ (meaning जननी) । Therefore Bhattoji says “नेन धान्यमातुः न” (i. e. उत्-आदेशः न स्यात्) । Why do we say संख्या—&c. in the sutra ?—Witness सीमावः (with अण्, but without उदादेशः, for here मातृ is not preceded by either संख्या वा सम् वा भद्र) । मुमातुः अपत्यम् will give सीमावः (with अण्) । Here the question arises that if मातृ takes अण् in अपत्याधिकार by the general rule “तस्यापत्यम्” why then do we get वैमात्रेयः in the sense विमातुः अपत्यं पुमान्, with the affix—ङक् (एय) ; Bhattoji answers this by saying that विमातृ takes ङक् (एय) in अपत्याधिकार, for it is read in the गुभादि list ; thus he says “गुभादित्वात् वैमात्रेयः” ।

मित— । संख्यापूर्वात् संपूर्वात् भद्रपूर्वाच्च मातृशब्दात् अण्प्रत्ययः स्यात् अपत्ये, उकारः च अन्त्यादेशः स्यात्—इति हि स्वार्थः । यथा—तयोर्मातोरपत्यं पुमान् इति “तद्धितार्थ—” इति समासे, विमातृ + अण् इति जाने, उकार अन्त्यादेशः ततः “उरण् रपरः” इति रपरत्वम्, एवं विमातृ + अण् = वैमातृरः (तद्धिते आदिह्रस्विः) ; सम्प्रता माता, तस्या अपत्यम् = साम्मातृरः (अण्, उकारः, रपरत्वम्) । भद्रा माता, यथा—भद्रा चार्सा माता चेति भद्रमाता, तस्यापत्यम् = भाद्रमातृरः (पूर्ववत् प्रक्रिया) । अपत्ये मातृशब्दात् “तस्यापत्यम्” इति सामान्यविधिनैव अण्प्रत्ययः सिद्धे सति, ‘उत्’ इति अन्त्यादेशार्थं विशिष्टवचनम्, अत आह—“आदेशार्थं वचनम्, प्रत्ययस्तु उत्सर्गेण सिद्धः” ॥ सर्वे ‘संख्यासंभद्रपूर्वायाः’ इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ज्ञायते यत् अवसूत्रे स्त्रीलिङ्गः जननीवाचकमातृशब्द एव गृह्यते, मातृशब्दस्य जननीगतस्त्रीत्वार्थं पुरस्कृत्य सूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ततश्च परिच्छेदवाचकस्य पुल्लिङ्गस्य (मा + ङच् कर्तरि = मातृ) मातृशब्दस्य अत्र ग्रहणं कथमपि न स्यात् ; एवं धान्यस्य माता इति धान्यमाता, तस्या अपत्यम् इति धान्यमातृ + अण् = धान्यमावः, अत्र जननीवाचकमातृशब्दामावात् उदादेशो न स्यात्, सर्वमेतदभिप्रेत्य भट्टोजिराह—

“स्त्रीलिङ्गनिर्देशः अर्थापेक्षः । तेन धान्यमातु (ग्रं हणं) न (भवति) । सूत्रे “संख्या—” इत्यादिविशिष्य कथनात्, सुमातुरपत्यम् इत्यत्र उदादेशेन—सौमात्रः च सग्रात् । ननु मातृशब्दस्य अपत्ये—“तस्यपत्यम्” इति अण् सग्रात् तत्कथं ढक् प्रत्ययेन वैमात्रेय (विमातुरपत्यम् इति) सिध्यति, अत्रोत्तरमाह “शुभादित्वात् वैमात्रेयः”—विमातृशब्दस्य शुभादिगणे पाठात् अपत्ये ढक्प्रत्ययो भवति ।

१११८ । कन्यायाः कनीन च ।४।१।११६ ॥

दी— । ढकोऽपवादोऽण् । तत्सन्नियोगेन कनीनादेशश्च ।
कानीनो व्यासः कर्णश्च—अनूढाया एवापत्यमित्यर्थः ।

In अपत्याधिकार, the word कन्या takes अण् and then कनीन comes in place of it i. e. कनीन is ordered in place of कन्या, when अण् (अपत्यप्रत्यय) is added to it. This affix अण् bars ढक् that is to come after कन्या by the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” । Thus कन्या + अण् (अपत्ये) = कनीन + अण् = कानीनः son of a maiden (virgin). Vyasa and Karna were sons of virgins i. e. they were कानीन i. e. sons of unmarried ladies.

मित— । “कनीन इति लुप्तप्रथमाकम्” (बालमनोरमा) । कन्यायाः अपत्ये अण्प्रत्ययः सग्रात्, अण्-प्रत्यययोगे सति तत्स्थाने कनीनादेशश्च । सूत्रमिदम् “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढकं बाधित्वा अण्-प्रत्ययं विधत्ते, अत आह—“ढकः अपवादोऽण्” । भारते व्यासः कर्णश्च कन्यापुत्रौ इति विदितम् । कन्याशब्देन न अप्राप्तयौवना ग्रहीतव्या, किन्तु प्राप्तयौवना अलम्बविवाहा एव ग्रहीतव्या, अत आह “अनूढाया एवापत्यम्” ।

११२० । विकर्ण-शुंग-च्छगलात् वत्सभरद्वाजात्रिषु ।

४।१।१७ ॥

दी— । अपत्ये अण् । वैकर्णे वात्स्यः, वैकर्णिरन्यः ।

शौंगो भारद्वाजः, शौंगिरन्यः । छागलः आत्रेयः, छागलिरन्यः ।
केचित्तु “शुंग” इत्यावन्तं पठन्ति ; तेषां ढक् प्रतुदाहरणम्
—शौंगेयः ।

The words विकर्ण, गुङ्गा and छागल take the तद्धित affix अण् in the sense of अपत्य, if thereby these respectively refer to issues of वत्सवंश, भरद्वाजवंश and अत्रिवंश ; otherwise by इष् (अपत्य) the forms are वत्कर्ण, शौङ्ग and छागलि ; some here read the word as गुङ्गा ending in आप्, in that case their प्रतुदाहरण is शौंगेय (with ढक् by “स्त्रीभ्यो ढक्”) and not शौंगि ।

मित— । “वत्सादिशब्दैः तद्वंश्या विवक्षिताः । विकर्ण, गुंग, छागल—
एभ्योऽण् स्यात् । वत्सवंश्ये भरद्वाजवंश्ये अत्रिवंश्ये चापत्य इत्यर्थः । विकर्णादिभ्यो
वत्सादिष्वेव ‘कृष्यण्’ इति नियमार्थम् सूत्रम्”—वाल्मनोरमा ।

११२१ । पीलाया वा । ४।१।११८ ॥

दी— । तन्नामिकाणं वाधित्वा “इचः” (सूत्र ११२४) इति
ढकि प्राप्ते, पक्षे अण् विधीयते । पीलाया अपत्यं = पैलः—
पैलेयः ।

The word पीला (name of a मानुषी) takes अण् optionally in the sense of अपत्य । The word being female and name of a मानुषी, the अण् due here by the rule “अहङ्गाभ्यो नदीमानुषीभ्यः तन्नामिकाभ्यः”, is barred by the latter rule (No 1124) “इचः” enjoining ढक् (for it has two vowels only). The present rule however allows optional अण् along with ढक् by ‘इचः’, so Bhattoji says “तन्नामिकाणं वाधित्वा ‘इचः’ इति ढकिप्राप्ते पक्षे अण् विधीयते” ।

मित— । पीलाया अपत्ये अण् वा स्यात् । विकल्पेन अण् विधीयते । तदा

कथं अस्मात् अपत्ये उत्सर्गः इत्यतः आह—१११६ सूत्रविहितं तन्नामिकाणां बाधित्वा 'इञ्' इति ढक् एव अपत्येव औत्सर्गिको विधिः । सूत्रमिदं पाक्षिकं अण्प्रत्ययं शास्ति, तत आह—ढकिप्राप्ते पक्षे अण् विधीयते ।

११२२ । ढक् च मण्डूकात् । ४।१।११८ ॥

दी— । चादण् । पक्षे इञ् । माण्डूकेयः माण्डूकः, माण्डूकिः ।

The word मण्डूक (name of a sage here) takes in अपत्ये the affix ढक् as well as अण् and owing to अनुवृत्ति of "वा" here from the prior sutra these affixes are optional, so optionally the original affix इञ् also comes here yielding three forms as माण्डूकेयः (ढक्), माण्डूक (अण्) and माण्डूकि (इञ्) ।

मित— । चकारात् अण्—प्रत्ययोऽव समुच्चीयते । तदाह—"चात् अण्" । पूर्वसूत्रात् 'वा'—यद्वर्णानुवृत्तेः पक्षे प्रकृतः इञ्प्रत्ययोऽपि अपत्ये स्यात्, तत आह—"पक्षे इञ्" । एवं ढका माण्डूकेयः, अणा माण्डूकः, इजा च माण्डूकिः लभ्यते । मण्डूको नामात् कश्चित् ऋषिरेव गृह्यते ।

११२३ । स्त्रीभ्यो ढक् । ४।१।१२० ॥

दी— । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । वैनतेयः । बाह्वादित्वात् सौमित्रिः । शिवादित्वात् सापत्नः ।

Words ending in a feminine affix (आप् or डीप् &c.) take ढक्प्रत्यय in अपत्याधिकार । Thus विनतायाः (गरुदमातुः) अपत्यं पुमान् = विनता + ढक् = वैनतेयः । But सुमित्रा (fem.) being read in the बाह्वादि list, सुमित्राया अपत्यम् gives सौमित्रि with इञ् ; and सपत्नी (fem.) being read in the शिवादि list, it takes अपत्ये अण् yielding सापत्नः ।

मित— । ये शब्दा आप्-डीपादि-स्त्रीप्रत्यययुक्ता एव तेषां अपत्ये ढक् प्रत्ययः

स्रात् । एवम् विनता + ढक् = वैनतयः । सुमिवाशब्दः बाह्यादिषु पठ्यते, ततः अस्मात् अपत्ये इज् स्यात्, सपत्नीशब्दस्य च शिवादिषु पाठात् अपत्ये अण् भवति ॥

११२४ । इयचः । ४।१।१२१

दी— । इयचः स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपत्ये ढक् । तन्नामिका-
णोऽपवादः—दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तु तस्येदमित्यण् ।

Words having two vowels (अच्) only and ending in a feminine affix takes also ढक् (एय) in अपत्याधिकार । The significance of making this separate rule apart from the rule “स्त्रीभ्यो ढक्” is to bar the application of the rule “अवृद्धाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः”—is case of two-vowelled words though these refer to नदीनाम वा मानुषीनाम ; for this reason Bhattoji says “तन्नामिकाणोऽपवादः” । Thus दत्ता (name of a मानुषी) + ढक् अपत्ये = दात्तेयः । But पृथा + अण् = पार्थ—it is formed by the general rule “तस्येदम्” and not by any अपत्याधिकार rule.

मित— । “स्त्रीभ्यः” (i.e. स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः) इति वर्तते ; द्वौ अचौ यस्य इति इयच्, बहुव्रीहिः । तादृशात् स्त्रीप्रत्ययान्तात् अपि ढक् स्यात् । पूर्वसूत्रेणैव स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढकि सिद्धे पुनर्योगिकरणं, इयच् नदीमानुषीनामतः अपि ढक् यथा स्यात् तदर्थम्, अतः भट्टोजिराह—“तन्नामिकाणोऽपवादः” । सर्वमेतत् अस्माभिः पूर्वम् “अवृद्धाभ्यो—” इति सूत्रव्याख्यानावसरे विशदीकृतम् । दत्ता नाम मानुषी, तस्याः अपत्यम् इति दत्ता + ढक् = दात्तेयः । पार्थ (पृथा + अण्) इति तु “तस्येदम्” इति सूत्रेण अण् प्रत्ययेन सिद्धम् । दुर्वटवृत्तिस्तु—शिवादित्वात् अण्—इत्याह ; केचित् पृथाशब्दं उत्सादिषु च पठन्ति ।

११२५ । इतश्चानिजः । ४।१।१२२ ॥

दी— । इकारान्तात् इयचोऽपत्ये ढक् स्यात्, न तु इजन्तात् ।
दीलेयः । नैधेयः ।

Againsts two—vowelled words ending in इकार (and not ending in feminine affix) take the तद्धित affix ढक् in the sense of अपत्य, but इजन्त words (as सौमित्रि &c) should not take ढक् in अपत्ये । Thus टुलि + ढक् = दौलीय ; निधि + ढक् = नैधेयः ।

[N. B.—As already said this rule bars ऋथ्यञ् being पर, so आत्थेय is got with ढक्] ।

मित— । अस्त्रीप्रत्ययार्थमिदं सूत्रम् । अन्यत् सुगमम् ॥ “ऋथ्यञ्चक हणिकुरुभ्राय” इति व्याख्यापि अत्र द्रष्टव्या ।

११२६ । शुभादिभ्यश्च ! ४।१।१२३ ॥

दी— । ढक् स्यात् (अपत्ये) । शुभस्यापत्यं शौभ्येयः ।

Words of the शुभादि list will take ढक् in अपत्ये (in super-cassion of usual अपत्यप्रत्यय) । Thus शुभस्यापत्यम् इति शुभ + ढक् = शौभ्येयः । (“अस्त्रीत्वात् अप्राप्यौ अनेन सूत्रेण ढक्”) ॥

मित—सुगमा । शुभादिगणोपधा—शुभ, विष्ट, पुर, ब्रह्मकृत, शतदार, शलायल, शलाकाभ, लेखाभ, विकास, रोहिणी, रुक्मिणी, धर्मिणी, दिग्, शानुक, अजवन्ति, शकन्धि, विमातृ, विधवा, युक्त, विष्, देवतर, शकुनि, युक्त, उय, शवल, वन्धकी, मृकगु, वित्र, अतिथि, गोदन्त, कुशाभ, मकट, शान्ता, हर, यवष्ट, रिक्त, सुनामन्, लक्षण-श्यामयोर्वसिष्ठ, गोधा, ककलास, अशीव, प्रवाहण, भरत, भरम, इकण्ड, कर्पूर, इतर, अन्यतर, आलीढ, सुदच, सुवचम्, सुदाकन, कटु, तुदव, अशाय, कुमारिका, कुठारिका, किशोरिका, अम्बिका, जिह्वाशिन, परिधि, वायुदत्त, शकल, शलाका, स्वध्वर, कुवेरिका अशोका, गन्धपिङ्गला, खड्गोन्मत्ता, अनुवृष्टिन्, जरतिन्, क्लीवर्दिन, विय, बीज, जीव, यन्, अश्मन्, अन्न । इति शुभादिः । आकृतिगणोपयम् । तथा च काशिका ‘चकारोनुक्तसमुच्चयाद्यः, आकृतिगणतामस्य बोध्यति—गाङ्गय, पाण्डवेय इत्येवमादि सिद्ध भवति ॥

११२७ । प्रवाहणस्य ढे । ७।३।२८ ॥

दी—। प्रवाहणशब्दस्य उत्तरपदस्य अचामादेरचोवृद्धिः पूर्व-
पदस्य तु वा ढे परे । प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, प्रवाहणेयः ।

This word प्रवाहण is read in the गुभादि list and it will take ढक्, अपत्ये । Now this present rule enjoins that of this whole word, the उत्तरपद i. e. वाहण will always get वृद्धि in its first vowel and the पूर्वपद i. e. प्र will take optionally वृद्धि when the affix ढ (अपत्यप्रत्यय) follows. Thus प्रवाहणस्यापत्यम् = प्रवाहण + ढक् = प्रावाहणेयः (with optional वृद्धि of प्र) and प्रवाहणेयः (without वृद्धि of प्र) ।

मित—। प्रवाहणशब्दस्य गुभादिपाठात् अपत्ये ढकिसति, शब्दस्यास्य आदि-
वृद्धिरेव प्राप्नोति । इदं तु सूत्रम्—प्रवाहणशब्दं द्विधा विभज्य, पूर्वपदस्य प्र-शब्दस्य विकल्पेन वृद्धिं शास्ति, उत्तरपदस्य 'वाहण'—इत्यस्य च नित्यमेव वृद्धिं विधत्ते । एवं प्रवाहण + ढक् (अपत्ये) = प्रावाहणेयः, तथा प्रवाहणेयः । “गुभादित्वात् ढकि पूर्वपदस्य पालिकी आदिवृद्धिः, उत्तरपदस्य नित्यम् । उत्तरपदे आकारस्य वृद्धेः फलन्तु प्रावाहणेयीभार्य इत्यत्र 'वृद्धिनिमित्तस्य च—' (८४० सूत्र) इति पुंत्व प्रतिषेध एव”—(वालमनोरमा) ॥

११२८ । तत्प्रत्ययस्य च । ७।३।२९ ॥

दी—। ढ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्योत्तरपदस्य आदेरचो
वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा । प्रवाहणेयस्य अपत्यम् = प्रावाहणेयिः
—प्रवाहणेयिः । बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिः ढाश्रयेण विकल्पेन
बाधितुं न शक्यते इति सूत्रारम्भः ।

Moreover this word प्रवाहण ending with the अपत्य affix ढक्, i. e. now becoming प्रवाहणेय, will always get वृद्धि in the first vowel of its उत्तरपद (वाहणेय) and get optional वृद्धि in its पूर्वपद,

i. e. प्र । Thus प्रवाहणेयसा अपत्यम् प्रावाहणेयि (will इज् and इङि of प्र), and प्रवाहणेयि (with इज् and अङ्गि of प्र) । Now if it be argued that the prior rule enjoins this very thing and what's the necessity of again beginning this rule, then the answer is—The compulsory आदि इङि due to the affix इज् (अपत्ये) which is outside the ढ-प्रत्ययान्त word प्रवाहणेय and is other than ढ (ढ-प्रत्ययात् वाच्यः), cannot be superseded or overruled by the optional आदिइङि in प्र when ढ follows, as enjoined by the former rule ; So this rule is newly made to enjoin optional—आदिइङि of 'प्र' in प्रवाहणेय also when a further अपत्यप्रत्यय i.e., इज् follows.

मित—। 'तत्प्रत्ययस्य' इत्यत्र तद्-शब्देन 'ढप्रत्ययो' पराभश्यने । तदन्तविधिना —“ढ-प्रत्ययान्तस्य” इत्यर्थः । “च”-कारात् पूर्वसूत्रम् अनुवर्तते, तदाह—‘ढ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य उत्तरपदस्य—’ इत्यादि । ततः प्रवाहणेयस्यापत्यम् इति ढक उत्तरं प्रावाहणेयिः—प्रवाहणेयिः इति च पदद्वयम् इज्-प्रत्ययेन सिद्धं भवति ॥ ननु पूर्वसूत्रेणैव पूर्वं पदस्य इङिविकल्पे सिद्धे किमर्थमिदमारभ्यते, इत्यत्रोत्तरमाह—पूर्वसूत्रं तु ढ-प्रत्यय-निमित्ते सति प्रवाहणशब्दस्य विकल्पं विधत्ते, इदं तु ढ-प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य ढ-प्रत्ययतो वाच्ये इज्-प्रत्यये निमित्तेऽपि तादृगेव विकल्पं शास्ति ; नापि पूर्वसूत्रम् इज्प्रत्यय-निमित्तम् आदिइङि वाधितुं शक्नोति, अतः सूत्रमिदं पुनरुक्तं आरभ्यते, अत आह—“वाह्यतद्धितनिमित्ता इङिः (ढ-प्रत्ययतो वाच्याइज्प्रत्ययनिमित्ता इङिरित्यर्थः), तादृगेव विकल्पेन (“प्रवाहणस्य ढे” इति सूत्रविहितेन विकल्पेन) वाधितुं न शक्नोति (न बाध्यते एव)” ।

११२८ । विकर्णं कुषीतकात् काश्यपे । ४।१।१२४ ॥

दी—। अपतेर ढक् । वैकर्ण्यः, कौषीतकेयः । अन्यो वैकर्णिः, कौषीतकिः ।

The words विकर्ण and कुषीतक take the affix ढक् in अपत्याधिकार i. e, अपत्यार्थे,—only when these refer to काश्यप वंश । Otherwise the forms in अपते are वैकर्ण and कौषीतकि with इञ् ।

मित—। सुगमा । “काश्यपे एव इति नियमार्थं गुम्हादिभ्यः पृथक् पाठः”—
(वालमनोरमा) ॥

११३० । भ्रूवो वुक् च । ४।१।१२५ ॥

दी—। चाङ् ढक् । भ्रुवियः ।

The word भ्रु takes the augment वुक् along with the affix ढक् following, in the sense of अपत्य । Thus भ्रु + वुक् + ढक् = भ्रू + व (क-इत्) + ढक् (एय) = भ्रूव् (उकारः उच्चारणार्थः and कित्वात् अन्यावयव, “आद्यन्तो टकितौ ” इति) + एय = भ्रुवियः ।

मित—। भ्रु शब्दस्य अपत्ये ढक्-प्रत्ययोभवति, तत् सन्नियोगेन च वुगागमः । कित्वात् अन्यावयवः “आद्यन्तो टकितौ” इति । ककार—इत्, उकारः उच्चारणार्थः । ततः भ्रू + व् ढक् (अपत्ये) = भ्रुवियः (आदिबद्धिः) ।

११३१ । कल्याणादीनामिनङ् । ४।१।१२६ ॥

दी—। एषामिनङादेशः स्यात् ढक् च । काल्याणिनेयः ।
वाम्बकिनेयः ।

The words कल्याणी etc. take the augment इनङ् and the affix ढक् in अपत्याधिकार । Thus कल्याणी + इनङ् + ढक् (एय) = काल्याणिनेयः &c.

मित—। कल्याणी, सुभगा, वम्बकी प्रभृति कल्याणादीनाम् स्त्रीप्रत्ययान्तानाम् ढकि प्राप्ते अनेन इनङादेशोऽपि विधीयते । कल्याणी + इनङ् + ढक् (अपत्ये) = काल्याणिनेयः । कल्याणादिर्यथा—कल्याणी, सुभगा, वम्बकी, अनुदृष्टि, अनुसृति, जरती, वलि, वदी, ज्येष्ठा, कनिष्ठा, मध्यमा, परस्त्री इति ॥

११३२ । कुलटाया वा ॥ ४।१।१२७ ॥

दी— । इनङ्मात्रं विकल्पते । ढक् तु नित्यः पूर्वैर्णैव ।
कौलटिनेयः—कौलटेयः । सती भिक्षुक्यत्र कुलटा । या तु
व्यभिचारार्थं कूलान्यटति तस्याः “क्षुद्राभ्योवा” (सू ११३७) इति
पक्षे ढक्—कौलटेरः ।

The word कुलटा optionally takes इनङ् when the affix
ढक् follows. ढक् (अपत्य) being नित्य here by the rule “स्त्रीभ्यो
ढक्”, the augment इनङ् is only made optional by the word
“वा” in this sutra. Thus कौलटिनेयः (with इनङ्) and कौलटेय
(with ढक् but without इनङ्) । Here कुलटा means a chaste
female mendicant. But when it means one who gives up
character and wanders from race to race, then this word
कुलटा takes optionally ढक् by the following rule “क्षुद्राभ्यो वा”
(1137) yielding the form कौलटेर (अपत्य) as well.

नित— । सूत्रे “क” शब्देन यो विकल्पो विधीयते, स च इनङ्गदेशस्यैव ।
यतः “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण ढक् तु नित्यमेव स्यात्—अत आह “ढक् तु नित्यः
पूर्वैर्णैव” (पूर्वगतेन “स्त्रीभ्यो ढक्” इति सूत्रेण इत्यर्थः) । अन्यत्
सुगमम् ॥ कल्याणादिगणे ‘सुभगा’ पठ्यते । ततः सुभगा + ढक् इति स्थिते आह—

११३३ । हृद्गसिन्धन्ते पूर्वपदस्य च ॥ ७।३।१८ ॥

दी— । हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोः अचामादेरचो वृद्धिर्जिति
णिति किति च । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं
सौभागिनेयः । सक्त प्रधानाः सिन्धवः सक्त सिन्धवः । तेषु भवः
साक्तुसैन्धवः ।

Words having हृद्, भग and सिन्धु as final, takes वृद्धि of the first vowel of both their पूर्व and उत्तर पद, when अ—इत्, ण—इत् or क्—इत् तद्धित affix follows. Thus सुहृत् + अपत्ये अण् = सौहार्दः [By the परिभाषा “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव”, we should take the independent word हृद् here, cp—“स्वान्तं हन्मानसं मनः” and not the लाक्षणिक words हृत् as got by “सुहृद्दुहृदौ मित्रामित्रयोः” or by “हृदयस्य हृल्लेखयदण् लासेषु” etc. Elsewhere Bhattoji following Vrittikara seems to get सौहार्द from सुहृदय + अण् (हृदय changing to हृत् by “हृदयस्य हृल्लेख—”) but this is objectionable being against the above परिभाषा as also against the maxim “अर्थवदग्रहणे नानर्थकस्य”—[See our notes on सौहृद् and सौहार्द in Sakuntalam—“Addendum”].

सुभगा + ढक् = सुभगा + इनङ् + ढक् = सौभागिनेयः । कल्याणादित्वात् इनङ् । Similarly साक्तुसैन्धव with उभयपद वृद्धि । [By “च” in the sutra both पूर्वपद and उत्तरपद take the वृद्धि in their first vowels].

मित । “हृत्, भग—सिन्धु—एतदन्तेषु समासेषु इत्यर्थः” पूर्वपदस्य, तथा ‘च’—कारात् उत्तरपदस्यापि वृद्धि विधीयते, तत आह—“हृदाद्यन्ते पूर्वोत्तरपदयोः ऊचामादिरचो वृद्धिः” इत्यादि । सुशोभनं हृत् इति सुहृत्, ततः अपत्ये अणि उभयपदवृद्धौ सौहार्दः । [अत्र सूत्रे “लक्षणप्रतिपदोक्त”—परिभाषया प्रतिपदस्य हृच्छब्दस्य एव ग्रहणं युक्तं न तु लाक्षणिकस्य (“सुहृद्दुहृदौ—” or “हृदयस्य हृल्लेख—” सूत्रगतस्य) हृत्-शब्दस्य] । सुभगा + अण् = कल्याणादित्वात् इनङ् = सौभागिनेयः (अनेन उभयपदवृद्धिः), एवं साक्तुसैन्धवः ॥ कल्याणादिपत्रितस्य सुभगा-शब्दस्य अपत्ये—ढकि सति उभयपदवृद्धिविधानार्थमिदं सूत्रमत्रोपन्यस्तम् इति सर्वमवदातम् ॥

दी—। “चट-कस्येति वाच्यम्” (वा—)। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्त्रिया अपि। चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः॥ “स्त्रियामपत्ये—लुक्त्वत्तव्यः” (वा—)। तयोरेव स्त्रूपत्यं—चटका। अजादित्वाद्वाप्।

The affix ऐरक् comes after the word चटका in the sense of अपत्य। Though the sutra mentions चटका in the feminine still to remove doubt the varttikakara says that the word चटक—will take the affix ऐरक्—in अपत्यार्थे; and by लिङ्गविशिष्टपरिभाषा (i.e., प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्) the word चटका also will take ऐरक्—in अपत्यार्थे। So चटका or चटक + ऐरक् (अपत्ये) gives चाटकैरः। But this affix elides to denote a female issue. Thus चटकायाः or चटकस्य अपत्यं स्त्री gives चटका with the elision of the affix ऐरक् :—The word चटका then takes टाप् (वा) in the feminine, because it is listed with words अज etc i.e. अजादि words; compare the sutra “अजाद्यतष्टाप्”।

मित—। सूत्रे स्त्रीलिङ्गग्रहणमतत्त्वम्, अत आह वार्तिककारः—“चटक-स्येति वक्तव्यम्”। ततः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया चटकाशब्दादपि अपत्ये ऐरक् प्रत्ययः स्यात्। किञ्चात् तद्धिते अचामादराचो वृद्धिः। चटका + ऐरक् = चाटकैरः। स्त्रूपत्ये तु तस्य ऐरक्—प्रत्ययस्य लुक् स्यात्। ततः स्त्रीलिङ्गे अजादित्वात् टापि सति चटका इति॥

११७५। गोधाया ढृक्॥ ४।१।१२८॥

दी—। गौधेरः। शुभ्रादित्वात् पक्षे ढक्। गौधेयः।

The word गोधा takes the affix ढृक् in the sense of अपत्या। Thus गोधा + ढृक् = गोधा + एय् र = गोधा + एर (with elision of य by

“लोपो व्योर्बलि”) = गौधेय (with आलोप and आदिहृद्धि) । The word being read in the गुभादि list takes टक् (एय) as well giving गौधेयः ।

मित— । गौधेरः—“द्रक्प्रताये एयादेशे ‘लोपो व्योः—’ इति यलोपः, कित्वादादिहृद्धिरिति भावः”—(बालमनोरमा) ।

११३६ । आरगुदीचाम् ॥ ४।१।१३० ॥

दी— । गौधारः । रका सिद्धे आकारोच्चारणमन्यतो विधानार्थम् । जडस्यापत्यं जाडारः । पण्डस्यापत्यं पाण्डारः ॥

According to Professors in the North (northern part of India) the word गोधा takes the affix आरक्, also (in अपत्यार्थे) yielding गौधार (कित्वात् आदि हृद्धिः) । Now this form गौधार may be got by the affix रक् only, then why do these professors say आरक् here ? They say आरक् to affix it to other words as well. Thus with आरक् we get जाडार and पाण्डार in the sense of जडस्यापत्यं and पण्डस्यापत्यम् ।

मित— । उदीचाम् आचार्याणां मने गोधाशब्दस्य अपत्ये आरकप्रतायीपि स्यात् । गौधार इति । यद्यपि अत्र रका एव इष्टसिद्धिः स्यात्, तथापि अन्यान्यादन्तशब्देभ्यः विधानार्थम् ‘आरक्’ इति प्रतायोव उच्चारितः । एवं जाडारः, पाण्डारः इत्यादि सिध्यति । रक्-विधौ एवमादिषु आकारो न श्रूयते ।

११३७ । चुद्राभ्यो वा । ४।१।१३१ ॥

दी— । अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च चुद्राः ; ताभ्यो वा द्रक् । पक्षे टक् । काणेरः—काणियः । दासेरः—दासेयः ॥

Words signifying deformity in limbs and characterlessness in the females take optionally द्रक् in the अपत्याधिकार ; optionally we get टक् as well. Thus काण्याअपत्यम् = काणी + द्रक् =

काण् + एय र (with ईलोप by "यस्येतिच") = काणेरः (with यलोप by "लोपो व्योर्बलि") ; optionally काणेयः with ढक् (एय), similarly we get दासी + ढक् = दासेरः and दासी + ढक् = दासेयः ।

मित— । "ढक् अनुवर्त्तते, न आरक्" अत आह "वा ढक्" । पक्षे तु ढक् स्यादेव । का चुद्राः इत्यपेक्षायामाह— "अङ्गहीना शीलहीनाश्च चुद्राः" । शीलहीनाः = सद्गुतिहीना धर्महीनाः वा । तथा च काशिका "चुद्रा अङ्गहीना धर्महीनाश्च" । "अनियतपुंस्का अङ्गहीना वा चुद्राः" इति भाष्यमपि अत्रमानम् । "अत्र अर्थधर्मेण तदाभिधायिन्यः स्त्रीलिङ्गाः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते"—अतश्च सूत्रे "चुद्राभ्यः" इति स्त्रीलिङ्गपरनिर्देशः ॥

११३८ । पितृष्वसुच्छृण् ॥४॥१॥१३१॥

दी—अणोऽपवादः पितृष्वस्त्रीयः ।

The word पितृष्वसु takes ङ् in the sense of अपत्य । This rule bars अण् due after it.

मित— । मानुषीनामत्वात् 'पितृष्वसु'—शब्दात् अपत्ये अणि प्राप्ते अनेन ङ् प्रत्ययो विधीयते, अत आह "अणोपवादः" । पितृष्वसु + ङ् = पितृष्वसु + ईय (ङकारस्य ईयादशः),—(ङ्—इच्छात् आदिहलिः) = पितृष्वस्त्रीयः ।

११३९ । ढकिलोपः ॥४॥१॥१३३॥

दी— । पितृष्वसुरन्तरस्य लोपः स्यात् ढकि । अतएव ज्ञापकात् ढक् । पितृष्वसेयः ।

The base पितृष्वसु has its final (ञ) elided when ढक् follows after it (in अपत्ये) ; from the making of this rule it is thus inferred that the word पितृष्वसु will optionally take ढक् as well (अपत्ये), yielding पितृष्वसु + ढक् = पितृष्वसु + एय (अन्तर्लोप) = पितृष्वसेयः ।

मित— ! अपत्ये पितृष्वसृशब्दात् ढकिसति अन्तरा—ऋकारस्य लोपः स्यात् ।
अस्मादेव सूत्रकारवचनात् पितृष्वसृशब्दात् अपत्ये ढगपि प्राप्तः (“शुभादिभ्यश्चेति” ?)
इति फलितम् ।

११४० । मातृष्वसृश्च ॥४१११३४॥

दी— । पितृष्वसृष्यदुक्तं तदस्यापि स्यात् । मातृष्वसृष्यः—
मातृष्वसृष्यः ।

All that are enjoined after the word पितृष्वसृ in the sense of अपत्य, are to be enjoined after the word मातृष्वसृ also. That is ऋण् and ढक् (with elision of अन्तरा—ऋकार) are due after मातृष्वसृ also (अपत्ये) । Thus we get मातृष्वसृष्यः (with ऋण्) and मातृष्वसृष्यः (with ढक् and अन्तरालोप) ।

मित— । पितृष्वसृशब्दात् यदुक्तम् अपत्ये तत् मातृष्वसृशब्दादपि भवति यथा—
ऋण् प्रत्ययो, ढक् प्रत्यये सति अन्तरालोपश्च इत्यर्थः ।

११४१ । चतुष्पाङ्गो ढञ् ॥४१११३५॥

११४२ । ढे लोपोऽकट्वाः ॥४१११३६॥

दी— । कट्टुभिन्नस्य उवर्णान्तस्य भस्य लोपः स्यात् ढे
परे । कामण्डलेयः । कामण्डलुशब्दः चतुष्पाङ्गातिविशेषे ।

Words denoting four-footed animal takes ढञ् in the sense of अपत्य । And a word ending in उवर्ण excepting कट्टु, and becoming a “भ” (see “यचिभम्” ante) at the same time, elides its final उ when the affix (or suffix) ढ follows. Thus कामण्डलु (which denotes a four-footed variety of creature) + ढञ् (एय) = कामण्डल् + एय (final उ eliding by this rule) = कामण्डलेयः (with वृद्धि) ।

मित—। सुगमा । अत्र कमण्डलुशब्देन जलसिचनपात्रं न निर्दिष्यते, किन्तु काचित् चतुष्पाङ्गातिरिव लक्ष्यते, ततश्च “चतुष्पाङ्गो ढञ्” इति सूत्रमतं प्रवर्तते ।

११४३ । गृध्यादिभ्यश्च ४।१।१३६ ॥

दी—। एभ्यो ढञ् सप्तात् । अण्—ढकोरपवादः ।
गाष्टेयः । मित्रयोरपत्यम्, ऋषयणि प्राप्तं ढञ्—

Words of गृष्टि—class take ढञ् in the sense of अपत्य । Now words of the गृष्टि class read अगस्ति and मित्रयु which are names of sages, so अण् by the rule “ऋष्यन्धक—” is due after these (in अपत्य) and ढक् to other words of this class by ‘इत्यनिजः’ was due ; but this rule bars both these अण् and ढक् to words i.e. all words mentioned in this class. Thus गृष्टि + ढञ् = गाष्टेयः । Then in मित्रयु + ढञ् (in place of ऋषिवाचक अण्), we look forward for its special formation—

मित—। “गृष्टि, हृष्टि, हलि, बलि, कुटि, अजवस्ति, अगस्ति, मित्रयु—एते गृध्यादयः । अत्र अन्ययोः ऋषित्वादण् प्राप्तः, अन्येभ्यस्तु ‘इत्यनिजः’ इति ढक्, प्राप्तः” (वाल्मीकिरमा) । ढञ् तु मित्रयोरपत्ययोः प्रतिषेधः, अत आह—“अण् ढकोरपवादः” । इदमप्यत्र अर्तव्यम्—“सकृत्प्रवृत्ता मनुष्यादिरपि गृष्टिः, न तु गौरिव, ततश्च” अतुष्पाङ्गाः इत्यनेन न प्राप्तः—(वाल्मीकिरमा) ॥

११४४ । कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥७।३।२॥

दी—। एषां यकारादेरिय् आदेशः सप्तात् जिति णिति किति च तद्धिते परे । इति इयादेशे प्राप्तं—

These words (i.e. कैकय, मित्रयु and प्रलय) take इय before their यकार when a तद्धित affix dropping अ, ए or क follows. Thus कैकय + अण् (अपत्ये) = कैकयी (with इयादेश) ; प्रलय + अण् (तत आगत

इत्यर्थे) = प्राप्तेयः and मित्रयु + ढञ् = मित्रइय् + ढञ्—this being the case now we further look ahead—

मित—। सुगमा ॥ “मित्रयोरपत्यं”—ढञि, एयादिशे मित्रयु + एयइति स्थिते ‘और्गुण’ बाधित्वा अनेन इयादिशे सति ‘आदगुणे’ मैत्रेयेय इति ‘प्राप्ते सति’ (बालमलोरमा)—आह—

११४५ । दाण्डिनायन-हास्तिनायन-आथर्वणिक-जैह्माश्रिनेय-वासिनायनि—भौणहत्य—धैवत्य—सारव—ऐच्चाक—मैत्रेय—हिरण्मयानि । ६।४।१७४ ॥

दी—। एतानि निपात्यन्ते । इति—युलोपः—मैत्रेयः । मैत्रेयी ।

These words are irregularly formed. Thus ‘यु’ of मित्रयु does not take इय before it by the preceding rule, but यु together elides by this rule and then we get मित्र + ढञ्, (एय) = मैत्रेयः (whose fem. is मैत्रेयी) । Its dual is मैत्रेयी and for its plural we look forward—

मित—। अत्र काशिकाहस्तिर्यथा—“दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडादिषु पठ्यते । तयोरायने परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषाञ्चित् ‘हस्तिन्’ इति नडादिषु न पठ्यते । तेषामतएव निपातनात् फगपिभवति । दण्डिनोपत्यं दाण्डिनायनः । हस्तिनोपत्यं हास्तिनायनः । अथर्वन् इति वसन्तादिषु पठ्यते, अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थोपि उपचारात् अथर्वन्निर्वाच्यते । तस्योति यः स आथर्वणिकः, इके प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्माश्रिन्निति युभादिषु पठ्यते । तस्य द्वे परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्माश्रिन्नोपत्यं जैह्माश्रिनेयः । वासिनीपत्यम्—‘उदीचां वडात्—’इति फिज् । तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते—वासिनायनिः । [अत्र ‘वासिनायनि’ इषापि पाठो दृश्यते] । भूणहन् धीवन् इत्येतयोः षञि, तपरः तकारादिशो निपात्यते । भूणघ्नीभावः = भौणहत्यम् ; धीवन्नीभावो धैवत्यम् । ‘हनस्तीचिखलोः’ इति यत्तत् तत् धातुप्रत्यये

एव इति भौणत्तो वात्तं च इत्यात् न भवतातो 'भौणहत्तो' तत्त्व' निपातयते । सारव इति सरयू इत्यात्तस्य अणि परे यादेर्वो निपातयते । सरयां भव' = सारवमुदकम् । ऐच्चाक इति स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततः अयमाद्युदात्तः अन्तीदात्तश्च निपातयते । इच्छाकोरपतां 'जनपदशब्दात् चतुर्विधादङ्' इत्याङ्, तत्र उकारलोपी निपातयते—ऐच्छाकः । वा—इच्छाकुपु जनपदेषु भवः 'कोपधादङ्' इत्याङ् + उकारलोपश्च ॥ मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्ट्यादिषु पठ्यते, ततः ढञि कृते पूर्वसूत्रेण यादेरियादेशापवादी युशब्दलोपी निपातयते । मित्रयोरपतां = मैत्रेयः" ।... "हिरण्यस्य विकारार्थे मघटि णकारात् यकाराकारयोर्लोपः" । हिरण्यस्य विकार इति हिरण्यस्य, तथाच भट्टिः "हिरण्ययो साल्लजनेव जङ्गमा" ॥ मैत्रेय—शब्दस्य बहुवचने रूपं दर्शयितुं सूत्रमुपन्यस्यति—

११४६ । यस्कादिभ्यो गोत्रे । २।४।६३ ॥

दी—। एभ्योऽपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । मित्रयवः ।

The अपत्याप्रताय (having ref. to some गोत्र) is elided after words of the यस्क class, if plurality due to अपत्याप्रताय is signified but not in the feminine. Thus we get मित्रयवः in the plural of मित्रयु replacing the base मैत्रेय (with the elision of अपत्यप्रत्यय ढङ्, for बहुत्व due to अपत्यप्रत्यय is meant here).

मित—। "नेदं सूत्रमपत्याधिकारस्थम्, किन्तु अष्टाध्यायाः द्वितीयाध्यायगतमेव । अतीव गोत्रशब्देन प्रवाराध्यायप्रसिद्धमेव गोत्रं गृह्यते इति प्रागुक्तम्, अत आह "एभ्यः अपत्यप्रत्ययस्य लुक् स्यात्" इत्यादि ॥ यस्कादिगणौ यथा—यस्क, लुह्य, दुह्य, अयः, म्य, ण, ढणकर्म, सदाभन, कम्बल, हार, वहिर्योग, कर्माढक, पणोढक, पिण्डीजङ्ग, वकसक्थ, विन्नि, अजवन्ति, कुट्टि, मित्रयु, रजोमुख, जङ्गारय, उल्कास, कटुक, मय्यक, पुष्करसद, विषपुट, उपरिमृगल, क्रीटुमान, क्रीटुपाद, क्रीटुमाय, शीर्षमाय, खूपर, पदक, वधुक, भलन्दन, भडिल, भण्डिल, भडित, भण्डित ।

११४३ ॥ अत्रि-भृगुकुत्स-वशिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ॥२॥४॥६५

दी— । एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् । अत्रयः, भृगवः, कुत्साः, वशिष्ठाः, गोतमाः, अङ्गिरसः ।

The गोत्रप्रत्यय i.e. गोत्रापत्यप्रत्यय after the words अत्रि, भृगु, कुत्स, वशिष्ठ, गोतम and अङ्गिरस् elides when plurality due to गोत्रप्रत्यय is denoted but not in the fem. Thus we get अत्रयः etc. with elision of अपत्यप्रत्यय i.e. ढक् etc. here

मित— । 'गोत्रे' इति 'बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति च अनुवृत्तिसत्वात् आह— एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् इत्यादि । अत्रिशब्दात् "इतश्चानिजः" इति अपत्ये ढक् प्रकृतः, तस्य अनेन लुक् । इतरंभ्यस्तु ऋष्यणो लुक् बहुषु । लुकि सति आदिहृद्विनिवृत्तिः इति वालमनीरमा ।

११४८ । बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥२॥४॥६६ ॥

दी— । बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वत्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । युधिष्ठिराः ।

The affix इज् (अपत्यप्रत्यय) coming after a word having many vowels (बहु अच्) elides in the plural if the word denotes either a प्राच्यगोत्र or a भरत गोत्र (descendant of Bharata). Thus पन्नागारस्य अपत्यानि इति पन्नागाराः (with elision of इज् in the बहुवचन due to अपत्यप्रत्यय) [and this word denotes a प्राच्यगोत्र] । युधिष्ठिरस्य अपत्यानि इति युधिष्ठिर + इज् (बाह्यादि इज् in supercession of अण् etc. and so on) = युधिष्ठिराः (with elision of इज् in the plural for the word denotes one of भरतगोत्र) । In एकवचन the forms are—पान्नागारिः and यौधिष्ठिरिः ।

मित— । सुगमा— ॥

११४८ । न गोपवनादिभ्यः ॥२।४।६७॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् । विदाद्यन्तर्गणो-
यम् । गोपवनाः । शैग्रवाः ।

The गोत्रप्रत्यय after words of the गोपवन class does not elide if बहुत्व due to अपत्यप्रत्यय is denoted. Words गोपवन etc are to be found within the विदादि list (which see ante); thus we get गोपवनाः etc in the plural.

मित—। गोपवनादिभ्यः विदादित्वात् अञि सति “यञञोश्च” इति अपत्य-
कृतबहुत्वे लुकि प्राप्ते आह—एभ्यः गोत्रप्रत्ययस्य लुक् न स्यात् ।

११५० । तिककितवादिभ्यो हन्ते ॥२।४।६८॥

दी—। एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् स्यात् हन्ते ।
तैकायनश्च कैतवायनश्च—“तिकादिभ्यः फिञ्” (सूत्र ११७८),
तस्य लुक् । तिककितवाः ।

In a हन्त compound of words—तिक, कितव etc (i.e. of words of this class as will be found here) the गोत्रप्रत्यय will elide if बहुत्व due to the प्रत्यय is conveyed. Thus तैकायनश्च कैतवायनश्च will give with elision of फिञ् by this rule = तिककितवाः । The फिञ् (आयन) after both the words elide, for we have सप्तमी in the word हन्ते (including both or all members of the हन्त compound).

मित—। सूत्रे ‘हन्ते’ इति सप्तमीनिर्देशात् इदं ज्ञायते—यत् हन्ते घटिष्य-
माणात् सकलशब्दादेव फिञः लुक् स्यात् । अत आह—तैकायनश्च कैतवायनश्च
इति तिककितवाः ; गणो यथा—तिककितवाः वद्धरभग्ङोरघाः, उपकलमकाः,
पफकनरकाः, वकनखगुदपरिणद्धाः, उज्जककुभाः, कलङ्गशान्तमुखाः, उत्तरगलङ्गटाः,
कुण्डाजिनकुण्डसुन्दराः, अग्निवेशदशैरकाः ।

११५१ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे । २।४।३८ ॥

दी— एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बह्वत्वे लुग्वा सप्तात् द्वन्द्वे च
अद्वन्द्वे च । औपकायनाश्च लामकायनाश्च—“नडादिभ्यः फक्”
—तस्य लुक् = उपकलमकाः, औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रक
कपिष्ठलाः—भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः । उपकाः—औपकायनाः ।
लमकाः—लामकायनाः ।

The गोत्रप्रत्यय after words of the उपकादि class optionally elides in बह्वचन, whether they enter or does not enter in a द्वन्द्व compound, Thus in द्वन्द्व compound and denoting plurality due to गोत्रप्रत्यय, we have optionally उपकलमकाः (with प्रत्ययलोप) and औपकायनलामकायनाः (without elision of गोत्रप्रत्यय i.e., फक्, due by the rule “नडादिभ्यः फक्”) । In भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलयः we have अपत्ये इज् and so there is optional elision of the प्रत्यय in बह्वचन and in द्वन्द्व । These words are also read in the उपकादि class—hence this rule applies. Without द्वन्द्व we get उपकाः—औपकायनाः etc. (with optional elision of फक् etc in the बह्वचन) ।

मित— । चकारानुवर्तनात् आह—द्वन्द्वे च अद्वन्द्वे च । एवं द्वन्द्वे वैकल्पिकलुकि सति—उपकलमकाः—औपकायनलामकायनाः । भ्राष्ट्रकिकापिष्ठलः इत्यत्र इजो वा लुक् स्यात् । अद्वन्द्वे उदाहरणं यथा—लमकाः लामकायनाः । उपकाः—औपकायनाः—इत्यादि । नडादिफक् बोध्यः ॥ उपकादिर्यथा—उपक, लमक, भ्राष्ट्रक, कपिष्ठल, कृष्णाजिन, कृष्णसुन्दर, चुडारक, आडारक, गडुक, उदङ्ग, मुधायुक, अवन्धक, पिङ्गलक, पिष्ट, सुपिष्ट, मयूरकर्ण, खरीजङ्ग, शलाथल, पतञ्जल, पदञ्जल, कण्ठेरणि, कुषीतक, काशकृत्स्न, निदाघ, कलशीकण्ठ, दामकण्ठ, कृष्णपिङ्गल, कर्णक, पर्णक, जटिरक, वधिरक, जन्तुक, अनुलोम, अनुपद

प्रतिलोम, अपजग्ध, प्रतान, अनभिहित, कमक, बटारक, लेखाभ, कमन्दक, पिञ्जलक
वर्णक, मसूरकर्ण, मदाघ, कबन्तक, कमन्तक, कदामन्त, दामकगड ॥

११५२ । आगस्त्य कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥२॥४॥७०॥

दी— । एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य अणो यञश्च बह्वषु
लुक् स्यात्, अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासङ्ग्रहम्—
“अगस्ति”, “कुण्डिनच्”—एतौ आदेशौ स्तः । अगस्तयः—
कुण्डिनाः ।

The गोत्रप्रत्ययः (i.e., गोत्रापत्यप्रत्यय) अण् and यञ् which res-
pectively form part of the words आगस्त्य (i.e. अगस्त्य (अण्) + अण्,
= आगस्त्य) and कौण्डिन्य (i.e. कुण्डिन + यञ् (गर्गादि) = कौण्डिन्य) elide
in the बह्वचन, and then in place of the rest portion of these
bases we in order get the आदेशः—अगस्ति and कुण्डिन i.e.,
after elision of अण् of आगस्त्य and of यञ् of कौण्डिन्य, these bases
are gradually replaced by अगस्ति and कुण्डिन respectively.
Hence finally we get अगस्तयः and कुण्डिनाः in the plural.

नित— । “आगस्त्य शब्दात् चृष्यशोलुक् । प्रकृतेः अगस्ति—आदेशः
कौण्डिन्यशब्दः गर्गादियञन्तः—बह्वचने यञो लुक्, प्रकृते कुण्डिनादेशश्च”
—(वाल्मीकीयः) ।

११५३ ॥ राजश्वशुरादयत् ॥४॥१॥१३७॥

दी— । “राज्ञो जातावेवेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।

११५४ ॥ ये चाभावकर्मणोः ॥६॥४॥१६८॥

दी— । यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्, न तु
भावकर्मणोः । राजन्यः । श्वशुर्यः । जातिग्रहणात् शूद्रादौ
उत्पन्नी—राजनः ।

The bases राजन् and श्वर take the तद्धित affix यत् in the sense of अपत्य, and then the varttika restricts that राजन् takes यत् in the sense of जाति (i.e. kingly class) only. Now the next rule says that a base ending in अन् remains unchanged when a तद्धित beginning with य follows but not in the sense of भाव or कर्मन् । Thus राजन् + यत् = राजन् (the अन्नन्त base राजन् remaining unchanged, for यादिप्रत्यय i.e. यत् follows here). Similarly श्वर + यत् = श्वर्य । As the sutra enjoins यत् after राजन् in the sense of जाति, so one horn of a चतुर्थ king but in a शूद्रा or any one else, then with अण् we get राजन् + अण् = राजनः । But in राजन् + अण्, the rule “नस्तद्धिते” (i.e. नान्तस्य भस्य टिः लोपः स्यात् तद्धिते) is to enjoin टि-लोप in राजन् and we look forward—

नित— । राजन्शब्दात् श्वरशब्दात् च अपत्या यत्—प्रतायो विधीयते । ततः वार्त्तिककारः राजन्शब्दात् जात्यावेव यत्प्रतायं विशिनष्टि—“राज्ञो जात्यावेव” इति । प्रकृते राजन् + यत् इति स्थिते आह—“यादौ तद्धिते परे अन् प्रकृत्या स्यात्” इत्यादि । एवम् राजन्, श्वर्य इति । भावकर्मणोस्तु—राजन् + यक् = राज्यम् (अव अन् प्रकृत्या न स्यात् भावकर्मणोरिव यक् प्रतायस्य विहितत्वात्) । अव वार्त्तिक-वर्त्तिन ‘जातिशङ्कात्’—राज्ञः शूद्रादौ य उत्पन्न स राजनः एव । राजन् + अण् इत्याव “नस्तद्धिते” इति टिलोपे प्राप्ति आह—

११५५ । अन् ॥६॥४॥१६७॥

टी— । अणि अन् प्रकृत्या स्यात् इति टिलोपोन । ‘अभाव-कर्मणाः’ किम् ? राज्ञः कर्म भावो वा राज्यम् ।

The अन्नन्त base remains unchanged i.e. its टि—portion (“अचोऽन्यादि टिः”) does not elide when the affix अण् follows. Thus in राजन् + अण् there is no टिलोप by “नस्तद्धिते” and we get

राजनः with प्रकृतिभाव by this rule ; why do we say भावकर्मणोः in the sutra ? Witness राज्यम् with यक् (by “पदान्न पुरोहितादिभ्यो यक्”)—here there is no प्रकृतिभाव for य comes in the sense of भाव and कर्म (see the rule “ये चाभावकर्मणोः”) ।

मित— । सुगमा ॥

११५६ ॥ संयोगादिश्च ॥६।४।१६६ ॥

दी— । इन् प्रकृत्या स्यात् अणिपरि । चक्रिणाऽपत्यं चाक्रिणः ।

Similarly the इन्न base (base ending in इन्) but having a conjunct letter before the इन्, remains unchanged (without टि-लोप्) when अण् follows. Thus चक्रिन् + अण् = चाक्रिणः (without टिलोप) + and here “क्र” is the conjunct letter before इन् ।

मित— । संयोगादिः इन् प्रकृत्या स्यात् अणि परे इति सूत्रार्थः । “इन् अण्यनपत्ये” इत्यतः ‘इन् अणि’ इति, “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रात् “प्रकृत्या” इति चानुवर्तते । ततः उक्तोऽर्थो लभ्यते । अनात् सुगमम् ॥

११५७ ॥ न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥६।४।१७० ॥

दी— । मपूर्वोऽन् प्रकृत्या न स्यात्अपत्ये अणि । भाद्र-
सामः । ‘मपूर्वः’ किम् ? सौत्वनः । ‘अपत्ये’ किम् ? चर्मणा
परिवृतः चार्मणो रथः । ‘अवर्मणः’ किम् ?—चक्रवर्मणोऽपत्यं
चाक्रवर्मणः । “वा हितनास्त्र इति वाच्यम्” (वार्तिक)—हित-
नास्त्रः अपत्यं हितनामः—हितनामनः ।

A base ending in अन् but preceded by “म” does not remain as usual but elides its टि—portion, when अण् in the sense of अपत्य follows. Thus भाद्रसामन् + अण् (अपत्ये) = भाद्रसाम

(with टि लोप) । Why do we say सपूर्वः in the sutra ? Witness सुत्वनः अपत्यम् = सुत्वन् + अण् = सौत्वनः with प्रकृतिभाव i.e. without टिलोप, for here अन्नन्त word सुत्वन् has no “म” before its अन् portion. Why do we say अपत्ये in the sutra ? Witness चार्मणः रथः with प्रकृतिभाव, for here अण् has sense of अनपत्य । Why again do we say अवर्मणः here ? Witness चक्रवर्मण् + अण् (अपत्ये) = चाक्रवर्मणः with प्रकृतिभाव in अपत्ये अणि, for the sutra enjoins this in the case of वर्मन् by saying “अवर्मणः” । The base हितनामन् though has म preceding अन्, still will optionally remain as usual (प्रकृत्या) when अपत्ये अण् follows ; thus हितनामन् + अण् (अपत्ये) = हैतनाम (without प्रकृतिभाव) and हैतनामनः (with प्रकृतिभाव) ।

मित— । “अणि अन् प्रकृत्या स्यात्”—इत्यस्य प्रतिप्रसवमाह “सपूर्वः अन् प्रकृत्या न स्यात् अपत्ये अणि” ॥ भाद्रसामः—अत्र अनः सपूर्वत्वात् न प्रकृतिभावः ॥ सूत्रे “सपूर्वः”—कथनात्, ‘सौत्वन’ इत्यत्र सपूर्वत्वामावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे “अपत्ये” इति विशिष्टाभिधानात् ‘चार्मणो रथः’ इत्यत्र अपत्यार्थत्वाभावात् प्रकृतिभाव एव ॥ सूत्रे पुनश्च ‘अवर्मणः’ इति कथनात् ‘चाक्रवर्मणः’ इत्यत्र वर्मन्-शब्दसत्वात् प्रकृतिभावः ॥ “न सपूर्वः” इति प्रतिषेधे प्राप्ते वार्तिकमुपन्यस्यति—‘हितनामन्-शब्दस्य अपत्ये अणि प्रकृतिभावो वा स्यात्’ इत्यर्थः । एवम् हितनामन् + अण् = हैतनामः (प्रकृतिभावो न), हैतनामनः (प्रकृतिभावः) ॥

११५८ ॥ ब्राह्मोऽजातौ ॥६।४।१७१॥

दी— । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । ‘ब्राह्मः’ इति निपात्यते अनपत्ये अणि । ब्राह्मं हविः । ततोजातौ—अपत्ये जातावणि ब्रह्मणः टिलोपो न स्यात् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । अपत्ये किम् ? ब्राह्मी औषधिः ।

From the wording of the sūtra ब्राह्मः अजाती, the meaning is that the word ब्राह्म is got. with अण् and टिलोप when जाति (अपत्य) is not meant (cp. “जातावपत्ये निषेधः”). But how then are we to get the form ब्राह्मी (in अनपत्य but जाति) and ब्राह्मण (with अण् in the sense of जाति and अपत्य)? So Bhattoji says that we are to divide the sūtra thus—(i) “ब्राह्मः” i.e. ब्राह्म is allowed and irregularly formed with अण् in the sense of अनपत्य (not descendent),—ब्राह्मं हविः, ब्राह्मः संस्कारः, ब्राह्मं सरः, ब्राह्मी औषधिः etc. or in the general sense of अपत्य (but not in the sense of जाति) as ब्राह्मः नारदः ; comp -‘ब्राह्मशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चैव्यते’ Kaiyata. Then as (ii) जाती—(अपत्य), the word ब्रह्मन् does not elide its टि—portion when the affix अण् follows yielding ब्रह्मणः अपत्यं (जातिः) = ब्राह्मणः । why do we say अपत्यं here? —Witness ब्राह्मी औषधिः where there is टिलोप for अनपत्य जाति is meant.

मित— । ब्राह्मः अजाती इति सूत्रच्छेदः । अजाती = न तु जाती (अपत्ये) ; जातावपि ब्राह्मशब्दस्य निपातनं पश्चान्तरं ब्राह्मण शब्दस्य च साधनं दर्शयितुमाह— “योगविभागः अत्र कर्तव्यः” इति । “ब्राह्मः” इति एकं सूत्रम्—तदर्थोयथा, ब्राह्म इति—अनपत्ये अणि निपात्यते । तच्च जाती—यथा ब्राह्मी औषधिः ; अजाती च—यथा ब्राह्मं हविः इत्यादि । तथा भाष्यम् “ब्राह्म इति निपात्यते अपत्ये अजाती इति” ।.....“या जातिश्च नापत्यं ब्राह्मी औषधिरिति” ।.....“जाती” इति द्वितीयं सूत्रम्—अत्र “अपत्ये” इत्यनुवर्तते ; अर्थो यथा—जाती अपत्ये अणि ब्रह्मन्शब्दस्य टिलोप न स्यात् । ब्रह्मणः अपत्यम् इति ब्रह्मन् + अण् = ब्राह्मणः । अत्र ‘जाती अपत्ये’ इति कथनात्, अनपत्ये जाती तु—ब्राह्मी औषधिः इति । सर्वमेतत् योगविभागस्य फलम् । पूर्वसूत्रात् “अपत्ये अणि प्रकृत्या न स्यात्” इति अनुवर्तनात् अ.ह—अपत्ये जाती ब्रह्मणश्चिलोपो न स्यात् इति । योगविभागस्तु काशिकायाम् अपि “योगविभागोच क्रियते । ब्राह्मइत्येतत् निपात्यते । अपत्ये

जातावणि न भवति"—। सर्वमेतत् भाष्यसम्मतम् । "ब्राह्मोजातौ"इत्यपि सूत्रपाठः सम्भवति । अर्थाच्च योगविभागेन पूर्ववदेव ।

११५८ । औक्षमनपत्ये ॥ ३।४।१७३ ॥

दी— । अणि टिलोपो निपात्यते । औक्षम् पदम् । अपत्ये किम् ?—उक्षोऽपत्यम् = औक्षाः ।

टि-लोप is irregularly enjoined to the word औक्ष formed with अण् but not in the sense of अपत्य । Thus we get औक्षम् पदम् (with टिलोप) । This sutra bars the rule "अन्" which enjoins प्रकृतिभाव to अन्नन्त words when अण् follows. Why do we say अनपत्ये in the sutra ? witness उक्षन् + अण् (अपत्ये) = औक्षाः (without टिलोप) । But the question is—how do we get उक्षन् + अण् = औक्षाः (with अल्-लोप) and not औक्षण (with प्रकृतिभाव), and hence we look ahead—

मित— । सूत्रमिदम्—"अन्" इति प्रकृतिभावस्य अपवादः । स च अपवादः "अनपत्ये" एव । अपत्ये तु प्रकृतिभावः स्यादेव । एवमुक्त्वाः अपत्यम् इत्याव उक्षन् + अण् = औक्षाः । अत्र कथम् अल्-लोपः, न तु प्रकृतिभावः—अतः सूत्रान्तरमुपन्यस्यति—

११६० । षपूर्व हन्धृतराशामणि ॥६।४।१६५॥

दी— । षपूर्वो यः अन् तस्य, हनादेश्व भस्य अतः लोपः अणि । औक्षाः । ताक्ष्णः । भौणघ्नः । धृतराशोऽपत्ये धात्तराशः । 'षपूर्वः—' इति किम् ? साम्नोऽपत्ये सासनः । अणि किम् ? ताक्ष्णः ।

The (उपधा) अ elides when the तद्धित affix अण् follows, of bases ending in अन् but having 'ष' preceding, of bases ending

in इन् and of the base धृतराजन् । Thus उचन् + अण् = औचः (with अलोप) ; similarly we get ताञ्ज, औणञ्, पार्श्वञ्, धार्श्वराज् । why do we say 'अपूर्व—' in the sutra ? Witness सामनः (without अलोप), for here 'म' precedes अण् । [Note that in सामनः, the rule "न मपूर्वोऽपत्ये" (1157) does not apply for this rule requires प्रकृतिभावनिषेध in जाति only] ; why do we say अणि here ? witness ताच्छण (with तच्च् + ण् enjoined by the rule "सिद्धान्तलक्षणकारिभ्यश्च")—here there is no अलोप though अन् has 'य' preceding it ; for here the affix is not अण् but ण् ।

मित— । "अलोपोऽनः" इति सूत्रमत्र वर्तते । भाषिकारः अस्तोत्रव, अत आह— "अपूर्वो यः अन् तस्य, इनादिभ्य मस्य अतः लोपः स्यात् अणि" । सूत्रे अपूर्वकथनात् मपूर्वस्य अलोपो न स्यात्—ततः सामन इति । [अत्र 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः' इति प्रकृतिभावनिषेधो न स्यात्, यतः स निषेधो जातावेव इति क्लृप्तं भाति] ॥ 'अणि' परे एषनियमः, अतः 'ताच्छण्य' इत्यत्र ण्-प्रत्यये सति अलोपो न स्यात् ॥

११६१ । चत्रादुघः ॥ ४।१।१३८ ॥

दी— । 'चत्रियः' । जातो इत्येव । चात्रिरन्यः ।

The word चात्र takes the affix च (इय) in the sense of अपत्य and जाति । Thus चात्र + च = चत्रियः in the sense of जाति (and अपत्य) । Otherwise the form is चात्रि i.e. 'one born from a चत्रिय in a यद्वा ।

मित— । चत्रात् यद्वादी जातः चात्रिः, न तु चत्रियजातिः ॥

११६२ । कुलात्खः ॥ ४।१।१३९ ॥

दी— । कुलीनः । तदन्तादपि । उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्—आव्यकुलीनः ।

The word कुल takes the affix ख (ईन) in the sense of अपत्य । From the word 'अपूर्वपदात्' in the following rule, we infer that कुल also takes ख (तद्धिते) when final in a word. The use of the epithet अपूर्वपदात् in the next rule qualifying "कुलात्", shows that there was प्राप्ति of ख to कुल having पूर्वपद as well. Hence Bhattoji says "तदन्तादपि—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात्' इति लिङ्गात्" । Thus we get both कुलीन and आब्यकुलीन with ख (तद्धिते) ।

मित— । अपत्ये कुलशब्दात् ख-प्रत्ययः स्यात् । खस्य ईनादेशः इति उक्तं प्राक् । "समासप्रत्ययविधौ" तदन्तविधिनिषेधात् कुलान्तात् शब्दात् कथं खः स्यात् ? इत्यत्रोत्तरमाह—उत्तरसूत्रे 'अपूर्वपदात् कुलात्' इति कथनात् ज्ञायते यदत्र सूत्रे कुलान्तात् शब्दादपि खप्रत्ययस्य प्राप्तिरासीत् । ततश्च आब्यकुलीनः, महाकुलीन इत्यादि सिध्यति ।

११६३ ॥ अपूर्वपदादन्यतरसग्राम् यङ्-ढकञौ ॥४११४०॥

दी— । 'कुलात्' इत्यत्रेव । पक्षे खः । कुल्यः, कौलेयकः, कलीनः । 'पद' ग्रहणं किम् ? बहुकुलः—बाहुकुलेयकः—बहुकुलीनः ।

The base कुल having no पूर्वपद preceding it optionally takes यत् and ढकञ् (एयक) ; in the alternative ख also comes in. Thus कुल्य (with यत्), कौलेयक (with ढकञ्) and कुलीन (with ख) । Why do we say 'पद' in अपूर्वपदात् in the sutra ? Witness बहुकुल with बहुच्—प्रत्यय before the word कुल ; now here बहुच् (बहु) not being a पद but a प्रत्यय only by the rule "विभाषा सुपः"—कुल is no longer preceded by पूर्वपद, so the rule even now applies and we get बहुकुल्य, बाहुकुलेयकः, and बहुकुलीनः ।

नित—। पूर्वपदरहितात् कुन्त्युब्दात् यत्, ढकञ् भवतः। पक्षे यथाप्राप्तः खः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद'—ग्रहणात्, "विभाषा सुपः" इत्यनेन बहुचप्रत्ययस्य च पदत्वविरहात्, बहुकुलात् अपि यत्—ढकञ्—खाः प्रत्ययाः भवन्ति।

११६४ ॥ महाकुलात् अज-खञौ ।४।१।१४१ ॥

दी—। 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते। पक्षेखः। माहाकुलः
माहाकुलीनः, महाकुलीनः।

Here also the word अन्यतरस्याम् (optionally) comes down; alternatively ख also comes in after महाकुल। अज् and खज् being जित्—affixes yield आदिङि in तङित। So माहाकुल, and माहाकुलीनः, alternatively महाकुलीनः as well.

नित—। 'अन्यतरस्याम्'—ग्रहणानुवर्तते, एकपक्षे अज्-खञौ भवतः, अन्यपक्षे खः अपि। अन्यथा सूत्रमिदम् अपवादभूतञ्चित्; तदा अपवादेन सुक्ते उत्सर्गस्य अप्रवृत्तिः स्वप्रत्ययो न भवेत्।

११६५। दुष्कुलात् ढक् ।४।१।१४२॥

दी—। पूर्ववत् पक्षे खः। दौष्कुलेयः—दुष्कलीनः ॥

The word दुष्कुल takes as before optionally ढक् (एय) and alternatively ख।

नित—। सुगमा ॥

११६६। स्वसुक्कः ॥

दी—। स्वस्त्रीयः।

The word स्वसु takes क् (ईय) in the sense of अपता।

नित—। सुगमा।

११६७। भ्रातृव्यञ्च ।४।१।१४४॥

दी—। चात् कः। अणोऽपवादः। भ्रातृव्यः—भ्रात्रायः।

The word or the base भ्रातृ takes the affix व्यत् as well as इ in the sense of अपत्ता । This rule bars अण् (due after भ्रातृ) ।

मित— । मुगना— ।

११६८ । व्यन् सपत्ने । ४।१।१५५ ।

दी— । भ्रातृव्यन् सपदपत्ये, प्रकृतिप्रतायसमुदायेन शत्रौ वाच्ये । भ्रातृव्यः शत्रुः । “पाप्मना भ्रातृव्येन” इति तूपचारात् ।

The base भ्रातृ takes the तद्धित affix व्यन् to denote अपत्ता, provided also the whole original word along with the प्रताय denotes an enemy (शत्रु) । Thus भ्रातृव्यः शत्रुः (the son of a brother, who is an enemy). Then how do we get the use पाप्मना भ्रातृव्येण ; for भ्रातृव्य itself denoting शत्रु, its qualifying epithet as पाप्मना becomes unnecessary. Hence Bhattoji says that this usage is due to attributing of हिंसकगुण on भ्रातृव्य by transference.

मित— । “अत्र भ्रातृशब्दार्थस्तु न विवक्षितः” किन्तु सपत्नार्थः । तत्र सपत्नार्थे एव भ्रातृव्यः । एवं चेत् “कथं पाप्मना भ्रातृव्येण” सिद्धः ? उपमानात् सिद्धम् भ्रातृव्य इव भ्रातृव्य” इति भाष्यम् । तदेव प्रकारान्तरेण दूषितः कथयति—“उपचारात्” इति—“हिंसकत्वगुणयोगात् लाक्षणिकार्थात्” । “व्यन्”, “व्यन्” इति प्रत्यययोः भिन्नत्वं च स्वरान्नं बोध्यम् ॥

११६९ । रिवतयादिभ्यठक् । ४।१।१४६ ॥

११७० । ठसेप्रकः । ७।३।५० ॥

दी— । अङ्गात् परस्य ठस्य इकादेशः स्यात् । रैवतिकः ।

Words of the रैवत्यादि class take ठक् (अपत्ता) । Now of ठक् क् is इत् (i.e. it elides), and ठ is replaced by इक् when it comes

after an अङ्, as फ्, is replaced by आयन्, ठ by एय, ख by ईन्, छ by ईय and च by इय (see “आयनेयीनीयियः फठखछघां प्रत्ययादीनाम्” in स्त्री प्रत्यय) । Thus रेवती + ठक् (इक) = रेवत् + इक (by “यसेतिच”) = रैवतिकः (by आदिह्रस्वि in तद्धित) ।

मित— । अपत्यं ठक् इति सूत्रार्थः । ठकारस्य इक आदेशः स्नात् अङ्गात् पर्यन्ते । “अङ्गात्” इति कथनात् ‘कर्मठः’ इत्याच ठकारस्य इकः न स्यात्, तत्र कर्मन् + अठच् इति प्रत्यये सति अठच् ठकारः अङ्गात्परी न भवति अकारेण व्यवधानात् । मणौ यथा—रेवती, द्वारपाली—अश्वपाली इकयाह—कर्णयाह—प्रभृतयः ।

११७१ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ॥४१॥१४७॥

दी— । गोत्रं या स्त्री तद्वाचकात् शब्दात् ण-ठकौ स्तः कुत्सायाम् । सामर्थ्यात् यूनि । गार्ग्या अपत्यं गार्गी गार्गिकी वा जाल्मः । “भस्राढे तद्धिते” पुं वदुभावात् गार्ग्यशब्दात् ण-ठकौ । ‘यसेति—’ लोपः । ‘आपत्यस्र—’ इति यलोपः ।

The fem. base ending in a गोत्रप्रत्यय, further takes the affixes ण and ठक् when a युवप्रत्यय (अपत्यार्थे) follows if censure (कुत्सा) is implied. As only one गोत्रप्रत्यय is added to a base by the rule “एकोगोत्रे”, so a further अपत्यप्रत्यय after a गोत्रवाचक स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द must naturally be in the sense of युवापत्य, hence Bhattoji here says “सामर्थ्यात् यूनि” i. e. गोत्रवाचक fem. bases take युवार्थे ण and ठक् if कुत्सा is denoted. Thus गार्ग्यस्य गोत्रापत्याम् = गार्ग्य (with यञ्), then गार्ग्य + ङीप् = गार्ग्य + ङीप् (by “यसेतिच”) = गार्ग + ङीप् (with यलोप by “ह्रस्वसहितस्य ”) = गार्गी । This fem. base ending in a गोत्रप्रत्यय will take युवापत्यप्रत्यय, ण and ठक् by the present rule ; गार्ग्या युवापत्याम् इति गार्गी + ण or ठक् = गार्ग्य + ण वा ठक् by पुं वद्भाव = गार्ग्य + ण वा ठक् (by “यसेतिच ”) = गार्ग + ण वा ठक् (with यलोप) = गार्गी ।

वा गार्गिकः । To show censure here, Bhattoji in the example adds 'जात्यः' (a rogue or villian or bastard). To show the above process here Bhattoji says "भसा ष्टे तद्धिते" इति पु'बद्भावः (of the base गार्गी here) ; here पु'बद्भाव of गार्गी will bring the original गोवप्रत्ययान्त base गार्ग्य here ; then its ष will elide by the rule "यस्येतिच", so Bhattoji adds—यस्येति लोपः । Then the final य्, elides by the rule "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" for it is अपत्ययकार । So finally we get गार्ग + ष वा ठक् = गार्गः वा गार्गिकः ।

Though this very form is got without पु'बद्भाव even, still to show the real process (वस्तुस्थिति) here Bhattoji himself says all this.

मित— । 'ष' इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारात् 'ठक्' आकृष्यते, तदाह—
 "गोत्रं या स्त्री तदन्तात् शब्दात् ष-ठकौ स्तः कुत्सायाम्" । गोवप्रत्ययान्तात् अपत्ये
 एतौ प्रत्ययौ स्तः, किन्तु "एको गोत्रे" इति सूत्रानुसारिण गोत्रे एक एव प्रत्ययो भवेत्,
 तदा इह का गतिः इत्याशङ्क्याह—'सामर्थ्यात्' नियमात् 'यूनि' (गोवप्रत्ययान्तात्)
 युवप्रत्यये सति एतत् सूत्रं प्रवर्तते । गार्ग्या अपत्यं युवा इति गार्गः (ष प्रत्ययः),
 गार्गिकः (ठप्रत्ययः) । "पितुरविज्ञाने माताव्यपदेशः इति कुत्सनम्"—वाल्मनोरमा ।
 अत्र प्रक्रियास्थितिः तु आङ्ग्लभाषायां दर्शिता ; भट्टोजिना तदेव स्वयमुच्यते—पु'बद्भावात्
 'गार्ग्य' शब्दात् षठकौ । ततः "यस्येति—" अकारलोपः । ततः "आपत्यस्य—" इति यकारलोपः ॥

११७२ । वृद्धाठक् सौवीरेषु बहुलम् ॥४११४८॥

दी— । सुवीरदेशोद्भवाः सौवीराः । वृद्धात् सौवीरगोत्रात्
 यूनि बहुलं ठक् स्यात् कुत्सायाम् । भागवित्तेर्भागवित्तिक । पक्षे
 फक् = भागवित्तायनः ।

When a युवप्रत्यय (अपत्यार्थे) follows a गोवप्रत्ययान्त word—it

denoting a सौवीर गोव—and having an initial वृद्धि vowel (which is thus a वृद्धि word by “वृद्धिर्यस्याच्चाभादिस्तत् वृद्धम्”), then this word optionally takes ठक् to denote censure. Thus भागवित्ति (ending in गोवप्रत्यय इज्) + ठक् (युवप्रत्यय) = भागवित्तिक्: (when कुत्सा is denoted), optionally we get भागवित्तायन with फक् by the rule “यजिजोय” ।

मित—। पूर्वसूत्रात् ‘गोव’ इति वर्तते । तच्च विशिष्यते, ‘सौवीरगोवात्’, ‘वृद्धात्’ च (“वृद्धिर्यस्याच्चाभादिस्तत् वृद्धम्” इति सूत्रेण) वृद्धसंज्ञकात् सौवीरगोवात् इत्यर्थः । शेषे पूरयन् आह—युवार्थकप्रत्यये परं कुत्सायां च योतिरपक्षे ठक् स्यात् । ठगभावे “यजिजोय” इति सूत्रेणात्र फक् स्यात् तदाह “पक्षे फक्—भागवित्तायनः” ।

११७३ । फिञ्छ च ॥ ४।१।१४८ ॥

दी—। फिञन्तात् सौवीरगोवात् अपतेर छः ठक् च कुत्सने गम्ये । यमुन्दसप्रापतं यामुन्दायनिः । तिकादित्वात् फिज् । तसप्रापतं यामुन्दायनीयः—यामुन्दायनिकः । कुत्सने किम् ? यामुन्दायनिः—ओत्सर्गिकसप्राणि ‘एयञ्त्रिय—” इति लुक् । सौवीरिति किम् ? तैकायनिः ।

When a युवपताप्रत्यय follows a word ending in the affix फिज्, and denoting a सौवीर गोव, then this word takes the affix छ and ठक्, if censure is implied. यमुन्दस अपतं gives यामुन्दायनि with फिज्, by the rule “तिकादिभ्यः फिज्” । Now this फिञन्त word denotes a सौवीर गोव, and when again a युवप्रत्यय is to follow (with कुत्सा) then it is छ and ठक् । Thus यामुन्दायनि + छ = यामुन्दायनीयः, with ठक्, it is यामुन्दायनिकः । Why do we say “कुत्सने” ? Witness यामुन्दायनिः—with अण्, by the

general rule (उत्सर्ग) “तस्यपताम्” ; and this अण् eliding by the rule “अचद्वियार्जितो यूनि लुगणिजोः”, because here no censure is implied. Bhattoji says all this by “कुत्सने किम् ? —यामु-
न्दायनिः—औत्सर्गिकस्य अणः ‘अच द्विय—’ इति लुक्” । Why again do we say “सौवीरगोव” here ? Witness तैकायनिः—it does not denote a सौवीर गोव, so ठ and छ do not come, but the general अण् comes in and at the same time it elides by “अचद्विय—” as before yielding तैकायनि without छ or ठक् by the present rule.

नित—। ‘छ’ इति लुप्तप्रथमाकम्, यथा ‘ण’ इत्यत्र । चकारात् ‘ठक्’ आकृष्यते । “सौवीर गोव, क त्सने” इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते, तदाह—“फिजन्तात् सौवीरगोवात् छः ठक् च कुत्सने” ॥ अनात् सन्ति स्पष्टम् ॥

११७४ । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ॥ ४।१।१५० ॥

दी—। सौवीरेषु । “नेह यथासंख्यम्”, ‘अल्पाक्षतरस्य परनिपातात् लिङ्गात्’ इतिवृत्तिकारः । भाष्ये तु “यथासंख्यमेव” इति स्थितम् । फाण्टाहृतः—फाण्टाहृतायनिः । मैमतः—मैमतायनिः ।

The word फाण्टाहृति in the sense of सौवीरगोव takes ण and फिज् when a युवप्रत्यय follows. “कुत्सने” does not come in here ; ण and फिज् attach to both the words and these do not attach respectively to the two words ; for in that case that which has fewer vowels should have been placed first, whereas here ‘मैमत’ having fewer vowel is placed later. From this vrittikara (Kasika) infers thus. But Bhashya has—यथासंख्यान्वयः । Bhattoji follows both and says फाण्टाहृत (with ण) and फाण्टाहृतायनिः (with फिज्) । Thus फाण्टाहृतस्य गोवापत्य’ gives

फाण्डाहति with इञ् by the rule “अत इञ्” । Then फाण्डाहतेः अपत्यं युवा इति फाण्डाहति + ण = फाण्डाहतः, and फाण्डाहति + फिञ् = फाण्डाहतायनिः ।

मित—। अत “कुत्सने” इति निवृत्तम् ॥ “मैमत् इति—मिमत्स्यापत्यमिति विग्रहः । मिमतशब्दे सौवीरगोवादिति न सम्बधाते । व्याख्यानात् गोवत्त्वाभावाच्च” —(बालमनोरमा) ।

११७५ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ॥ ४।१।१५१ ॥

दी—। अपत्ये । कौरव्याः ब्राह्मणाः । वावदूक्याः । “सम्राजः क्षत्रिये” (गणसूत्रम्)—साम्राजः । साम्राजो-
ऽन्यः ॥

Words of the Kuru-class (here Kuru denoting name of Bramahana only) take the affix ण्य in the sense of अपत्य ।

Thus we get कुरु + ण्य (अपत्ये) = कौरव्य with आदिहति and गुण (by “ओगुणः”) ; then in बहुवचन we get कौरव्याः ब्राह्मणाः । The instance in बहुवचन with ब्राह्मणाः as विशेष्य is to show its difference from the application of the rule “कुरुनादिभ्यो ण्य” to be enumerated later here—this later rule gives ण्य after कुरु etc. if these denote both a क्षत्रियजाति and जनपद as well ; and then the affix elides in the plural by “तद्राजस्य बहुषु तैनेवास्त्रियाम् ।” But all these are ineffective in the present rule—for here कुरु denotes Brahmanas only and not “क्षत्रिय and जनपद” as well. Thus Kasika here says “कुरुशब्दात् अपरो ण्यप्रत्ययो भविष्यति स तु क्षत्रियात् तद्राजसंज्ञकः तस्य बहुषु लुका भवितव्यम् अयं तु नृयते एव” ।

The ganasutra here says that सम्राज् takes ण्य in the sense of क्षत्रिय only.

मित—। 'सौवीर्य' इति 'बहुलम्' इति चाव सूत्रे निवृत्तम्, शेषं पूरयन्नाह—
'अपत्ये'। "कुरुनाम कथित् ब्राह्मणः तस्य अपत्यानि इति कौरव्याः। एषप्रत्यये,
शौगुंशे, अवादेशः, आदिगुह्य" —इति कुरु + एष = कौरव्याः। "यस्तु 'कुरुना-
दिभ्योऽपत्ये' इति एषः—वक्ष्यते, तस्य तद्राजत्वात् बहुषु लुकि कुरवः क्षत्रियाः इति
भवति। एतत् सूचनार्थमेव बहुवचनं, ब्राह्मणा इति विशेष्यबोधाद्वृत्तम्" (वालमनो-
रमा)। वावदूकस्य अपत्यानि इति वावदूक + एष = वावदूक्याः। साम्राजोऽन्यः—
क्षत्रियादन्यः यद्वादी उत्पन्न इत्यर्थः। कुरु—कौरव्य-शब्दयोः क्षत्रियवचनयोः तिका-
दिषु पाठात् किञ्चपि भवति इति बोध्यम्।

कुर्वादिर्यथा—कुरु, गर्गर, मङ्गुष, अजमार, रथकार, वावदूक, 'समाजः क्षत्रिये',
कवि, मति, कापिञ्जलादि, वाक्, वामरथ, पिष्टमत्, इन्द्रजालि, ऐजि, वातकि,
दामोष्ठीयौ, गणकारि, कौशोरि, कुट, शलाका, सुर, पुर, एतका, शुभ, अभ, दर्भ,
केशिनी, वेना छन्दसि ("कथं भाषायां वैन्यो राजेति ? छान्दस एवायं कविभिः
प्रामादात् प्रयुक्तः"), यूपनाय, श्यावनाय, श्यावरथ, श्यावपुत्र, सव्यङ्गार, वडभीकार,
पथिकार, मूढ, शकन्धु, शङ्कु, शाक, शाकिन्, श्यामीन, कर्तृ, हर्तृ, इन, पिच्छी,
तचन्, वामरथस्य कण्वादिवत् स्वरवर्जम्।

११७६। सेनान्त-लक्षण-कारिभ्यश्च ॥ ४।१।१५२ ॥

दी—। एभ्यो एषः (अपत्ये ?)। 'एति संज्ञायाम्—' इति
सस्य षः। हारिषेण्यः। लाक्षण्यः। कारिः शिल्पी, तस्मात्।
तान्तुवाय्यः। कौम्भकार्यः। नापित्यः।

words ending in सेना (वा—सेन), the word लक्षण, and words
that denote some 'artisan' take the affix एष in the sense of
अपत्ये। Thus here Kasika says "कारिशब्दः कारुणां तन्तुवायादीनां
वाचकः", and here Bhattoji also has "कारिः शिल्पी तस्मात्"। Then
हारिषेण + एष = हारिसेण्य। In हारिषेण्य we have cerebral by the rule

“एति संज्ञायाम्गात्” (see सर्वसमासशेष) । Similarly लाक्षण्य, तान्नुवाय्य etc.

मित—। सूत्रार्थोयथा—सेनान्तात् प्रातिपदिकात्, लक्षणशब्दात् कारिवाचकेभ्यः च अपत्यं ग्य-प्रत्ययो भवति । कारि-शब्दस्यार्थमाह—“कारिः शिल्पी, तस्मात्” । अन्यत् मूले स्पष्टम् ।

११७७ । उदीचामिञ् ॥ ४।१।१५३ ॥

दी—। हारिषेणिः । लाक्षणिः । तान्नुवायिः । कौम्भ-
कारिः । नापितात्तु परत्वात् फिञ् व । नापितायनिः । “तच्छोऽण
उपसंख्यानम्” । “षपूर्व—” इत्यनोऽकारलोपः । ताक्ष्णः । पक्ष-
ताक्षण्यः ।

This rule states इञ् (optionally) according to northern professors in cases of the conditions of the prior rule “सेनान्त-
लक्षणकारिमात्र” । Thus we also get हारिषेणिः &c with इञ् । The word नापित however having an initial वृद्धि vowel (i.e, आ) takes फिञ् (आयनि) by the later rule “उदीचां वृद्धादगोत्रात्” yielding नापितायनि (optionally). The base तक्षन् is read in the शिवादि list, so it takes अपत्यं अण् and it being counted here ग्य as well comes after it by the prior rule. Then तक्षन् + अण् = ताक्ष्णः (with अकार- लोप by the rule “षपूर्वहन्धतराज्जासणि”), with ग्य the form is ताक्षण्यः ।

मित—। सुगमा ॥ ग्ये प्राप्ते अनेन उदीचांमतेन इञ् विधीयते । तक्षन्-
शब्दः शिवादिः, तेन अयमिञ् बाध्यते, किन्तु वार्तिकेन कारित्वलक्षणो ग्य-प्रत्ययः
स्यादेव । अणि तु प्रकृतिभावस्ततो “षपूर्व—” इति सूत्रेण अकारलोपे ताक्ष्णः इति
स्यात् । ग्ये तु ताक्षण्यः । “ये चाभावकर्मणोः” इति प्रकृतिभावान्न टिलोपः ।

११७८ । तिकादिभ्यः फिज् ॥ ४१११५४ ॥

दी— । तैकायनिः ।

Words of the तिकादि class take फिज् in the sense of अपत्य । This bars इज् that would otherwise have come to them.

मित— । तिकादिर्यथा—तिक, कितव, मंज्रा, बाल, शिखा, उरम्, शाख, सैन्धव, यमुन्द, रुध्य, याम्य, नील, अमित, गोकज, कुरु, देवरथ, तैतिल, औरस, कौरव्य, भैरिकि, भीलिकि, चौपत, चैटयत, शोकवत, जेतयत, ध्वानवत्, चन्द्रमस्, युभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरज्य, वाह्यक, खल्य, वृष, लोमक, उदन्य, यज्ञ ।

अतः यः कौरव्यशब्दः पठ्यते स च जतियवचन तिकदिपाठान् अस्मात् फिज् भवति ।

११७९ । कौशलप्रकार्माय्याभ्यां च ॥ ४१११५५ ॥

दी— । अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । परमप्रकृतिरेवायम् इष्यते ॥ प्रत्ययसन्नियोगेन प्रकृतिरूपं निपात्यते । कोसलस्यापत्यं कोसलप्रायनिः । कर्मारस्यापत्यं कार्माय्यायनिः । ह्यगञ्प्रयो-रपि ॥ ह्यग्यायनिः । वाषर्मायणिः ।

The words कौशल्य (कौशल्य) and कार्माय्य take फिज् in the sense of अपत्य । This thus bars इज् due after these by—अत इज् वा वाङ्मादि इज् । This फिज् is intended to be added to the base कोसल &c turned to कौशल्य &c. by addition of युट् (as declared in the Bhashya). Hence कौशल्य &c. are read in the sūtra, so that फिज् is to come to the original word (परमप्रकृति) कोसल &c, turned irregularly as कौशल्य &c. with the addition of the affix युट् (प्रत्ययसन्नियोगेन) । Thus कोसल्यापताम् = कोसल्य (with युट्) + फिज् = कौशल्यायनिः । Similarly कार्माय्यायणि from कर्मार (irregularly turned to कार्माय्य by adding युट्) । The varttika (ह्यग &c)—

says that this फिज् is to come here after युट् has been added to these also.

मित—। अपत्ये फिज् विहितः स च 'परमप्रकृतेः' मूलशब्दात् मूलशब्दस्य कौसल-
कर्मार-शब्दस्य एव द्रव्यते । स च मूलशब्दः फिजि सति सदैव युट्प्रत्ययसन्नियोगेन सूत्रोक्त
कौसल्य-कार्मार्यरूपं निपातनात् प्रतिपद्यते इति भाष्ये स्थितम् । एवं कौसलस्यापताम्
इति कौसल + फिज् = कौसल्य + फिज् = कौशल्ययनिः । एवं कर्मारस्यापताम्
कार्मार्ययणिः । छागवृषशब्दयोरपि फिजि सति युट् च वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः
—तेन छाग्रायनि, वार्यायणिः ।

११८० । अणो ह्यचः । ४।१।१५६ ॥

दी—। अपत्ये फिज् । इजोऽपवादः । कार्वायणिः ।
'अणः' इति किम् ? दाक्षायणः । ह्यचः किम् ? औपगविः ।
“त्यदादीनां फिज् वा” (वार्तिकं) । तदादायनिः ; तदादः ।

The affix फिज् is attached in the sense of अपत्य after a word ending in the affix अण् and having two vowels (द्वि अच्) । This bars इज् due by “अत इज्” &c । Thus कर्तुः छावः इति कर्तु + अण् = कार्वम् (“तस्येदम्” इत्यण्) । Then this असन्त word कार्व takes फिज् in the sense of अपत्य as कार्व + आयनि = कार्वायणिः । why do we say 'अणः' (ending in the affix अण्) here ? witness दाक्षायणः (from दाक्षि + फक् by the rule “यजिञोश्च”)—दाक्षि not ending in अण्, फिज् (आयनि) does not come after it by the present rule ; why do we say ह्यचः (having two vowels) in the sutra ?—witness औपगविः (from औपगव + इज् = औपगवि) with इज् ; for though औपगव ends in अण्, still it having more than two vowels do not take फिज् । Words of the त्यदादि class (as enumerated under the सर्वादि list of सर्वनाम words) take optionally फिज् in

the sense of अपत्यः । Thus व्यादायनिः and व्यादः । so also यादायनिः and यादः (from यद्) & so on. Here अण् comes by the general rule “तस्यापत्यम्” ।

मित— । अणन्ताद् द्यच्ः प्रातिपदिकात् अपत्येऽपि फिञ् प्रत्ययो भवति । सूत्र-
मिदम् “अतइज्” इत्यस्यापवादः, अत आह—“इजोपवादः” । कर्त्तुः क्त्वा इति
कर्त्तुः + अण् (“तस्येदम्” इत्यण्) = कार्त्तुः । तस्यापत्यम् इति कार्त्तुः + फिञ् =
कार्त्तयणिः ॥ ‘अणः’ इति उक्तत्वात् दाच्ः अपत्यम् युवा इति दाचायणः (“यजिजोय”
इति फक्)—अदन्तत्वाभावात् फिञ् न स्यात् ॥ ‘द्यच्ः’ इति उक्तत्वात् वज्रचोपि
अणन्तात् औपगव-शब्दात् फिञ् न स्यात् किन्तु इज् एव ॥ त्वद् तद्, यद् प्रभृतीनाम्
विकल्पेन फिञ् स्यात्, पक्षे औत्सर्गिकः अण्वेव भवति । वार्त्तिकमिदं वृत्तिकारानु-
रोधेन इजोपन्यस्तम् । भाष्ये च एतद्वान्ति । “व्यादादीनि च” इति व्यादादीनां
वृद्ध-संज्ञाहेतोः “उदीचां वृद्धादगोवात्” इतिव फिञः प्रकृतत्वात् ; पक्षान्तरे
अणपि ।

११८१ । उदीचां वृद्धादगोवात् ॥ ४।१।१५७ ॥

दी— । आम्रगुप्तायनिः । प्राचा तु—आयुगुप्तिः । वृद्धात्
किम् ? दाच्ः । ‘अगोवात्’ किम् ? औपगविः ।

According to northern professors, the वृद्ध words (i.e, words
having an initial वृद्धि vowel) that do not signify any “गोव”,
take the affix फिञ् optionally after them in the sense of अपत्यः ।
Thus आम्रगुप्तायनि (with फिञ्), but आयुगुप्ति (with इज् acc. to
eastern or old opinion). By this rule we get नापितायनि (as
hinted before). Why do we say ‘वृद्धात्’ here ? witness दाच्
with इज्, for दच् has no initial वृद्धि vowel in it. Why again
we have अगोवात् here ? Witness औपगवि (with इज्)—औपगव
denoting a गोव, its युवापत्य is expressed by the affix इज् and not
फिञ् (as enjoined in this rule).

मित—। वृद्धं यच्छब्दस्वरूपम् अगोवं तस्मात् अपतेर फिज् स्यात् उदीचाम्
आचाय्याणां मतेन ॥ सूत्रे 'वृद्धात्' इति कथनात् दक्षस्यापत्यम् इति दाक्षिः (इज्),
न तु फिज् ॥ 'अगोवात्' इति कथनात् औपगवशब्दस्य युवापतेर च गोवत्वात् इज् एव
स्यात्, न तु फिज् ॥ इदमप्यत्र अवधेयम्—कारिशब्दादपि वृद्धात् अगोवात् परत्वात्
अनेनैव फिज् स्यात्—नापितायनिः ॥

११८२ । वाकिनादीनां कुक् च ॥ ४।१।१५८ ॥

दी—। अपत्ये फिज् वा । वाकिनस्यापत्यं वाकिनकायनिः ;
वाकिनिः ।

Words of the वाकिन—group optionally take the affix फिज्,
in the sense of अपत्य, and when फिज् comes in, the augment
कुक् is also ordered therein (cp “फिज् प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगेन एषां
कुगागमः”—*Kasika*)—witness वाकिनकायनिः । Otherwise अदन्तलक्षण
इज् comes in yielding वाकिनिः ।

मित—। वाकिनादिर्यथा—वाकिन, गौधिर, कर्कश, काक, लङ्का, चर्मि वर्मिणो-
र्नलोपश्च ॥ सूत्रे चकारात्—‘उदीचाम्’ इति ‘फिज्’ इति च वर्तते, तदाह “अपतेर
फिज् वा” । फिजि सति तत्सन्नियोगेनैव एषां ‘कुक्’ आगमश्च भवति । पक्षे इज् ।
कुगागमस्य कित्वात् अन्यादेशः वाकिन + आयनि = वाकिनकायनिः । पक्षे इजि सति
वाकिनिः ।

११८३ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् । ४।१।१५९ ॥

दी—। अस्मात् वा फिज् सिद्धः, तस्मिन् परे पुत्रान्तस्य वा
कुक् विधीयते । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रायणिः—गार्गीपुत्रिः ।

Words ending in पुत्र and having an initial वृद्धि vowel
optionally takes फिज्, and when again फिज् is attached
the augment कुक् optionally comes in, yielding—गार्गीपुत्रकायणिः
(with फिज् and कुक्), गार्गीपुत्रायणिः (with फिज् but no क्),

and गार्गीपुत्रि (without फिज् and कुक्, but with इज् as in the case of बाकिनि) ।

मित— । ‘उदीचाम्’ इति, ‘वृद्धात्’ इति च वर्तते । पुवान्तम् अगोत्रम् इति पूर्वसूत्रेण (“उदीचां वृद्धादगोत्रात्” इत्यनेन) सिद्धे सति अनेन विकल्पेन कुगागमो विधीयते । पुवान्तात् प्रातिपदिकात् यः फिज् स्यात् तस्मिन् परे सति कुगागमो वा भवति पुवान्तस्य वृद्धशब्दस्य । एवं विरूपं दृश्यते गार्गीपुत्रकायणिः इत्यादि सूत्रे यथा ।

११८४ । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् । ४।१।१६०॥

दी— । ग्लुचुकायनिः ।

According to Eastern (or old ?) professors, the affix फिन् is attached to words which are not technically called वृद्ध words—in the sense of अपत्य । Thus ग्लुचुकसप्रापत्यम् = ग्लुचुक + आयनि = ग्लुचुकायनि (without आदिबृद्धि, for फिन् is not ज—इत् or ण—इत् or क—इत्) ।

मित— । अवृद्धशब्दात् अपत्ये बहुलं फिन्—प्रत्ययो भवति ‘बहुलग्रहणात्’ विकल्पेन भवति इति ज्ञेयम् ; तेन ‘ग्लौचुकिः’ इत्यपि इजा सिध्यति । “‘प्राचाम्’, ‘अन्यतरस्याम्’, ‘बहुलम्’—इति सर्व एते विकल्पार्थकाः एतेषामेकेनैव विकल्पे सिद्धे इह प्राचाम् ग्रहणम् पूजार्थम्”—इति काशिका । बहुलग्रहणं वैचित्र्यार्थम् च—कचिन्नैव भवति ; दाक्षिः, प्राक्षिः । ‘अवृद्धान्’ कथमुक्तम् ? ‘राजदन्तिः’ इति वृद्धात् फिन् न स्यात् ।

११८५ । मनोजातावज्यतौ षुक् च । ४।१।१६१॥

दी— । समुदायार्थो जातिः । मानुषः, मनुष्यः ।

The word मनु takes the affixes अज् and यत् in the sense of जाति, then when these affixes follow the augment षुक् comes in, yielding both मानुष (with अज् + षुक्) and मनुष्य (with यत् and षुक्) । As the whole resultant word denotes जाति, so Bhattoji says “समुदायार्थो जातिः” ।

मित—। मनुशब्दात् अज् यत् इत्येता प्रत्ययौ भवतः, तत्सन्नियोगेन पुगागमश्च । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन चेत् जातिर्गम्यते । मनोरपत्ता जातिः इति मनु + अज् = मनुष् + अज् = मानुषः । एवं मनु + यत् = मनुष् + यत् = मनुष्यः । अतः केवलापत्तार्थः नास्तीति । अतः 'मानुषा' इत्याव बहुत्वे "यजजोश्च" इति लुक् न स्यात् । अपत्ताविवचायाम् तु अणैव भवितव्यम्—मानवी प्रजा । तथा च—"अपत्ता कृतसिते मूढे मनोरौतसर्गिकः स्मृतः । नकारस्य च मूर्धन्यस्तेन सिध्यति माणवः" ॥

११८५ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादज् । ४।१।१६८ ॥

दी—। जनपदक्षत्रिययोर्वाचकात् अज् स्यादपत्तरे । "दाण्डिनायन—" इति सूत्रे निपातनात् टिलोपः । ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । "क्षत्रियसमानशब्दात् जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत्"—(वार्तिक); तद्राजम् आचक्ष्णस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात् । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । "पूरोरण् वक्तव्यः"—(वार्तिक); पौरवः । "पान्तोर्बाण्"—पाण्ड्यः ।

The affix अज् comes in the sense of अपत्ता after a word that denotes both a country and a Kshatriya (race). Thus ऐच्छाक, denoting both a country and a Kshatriya king is to take अज् by this rule. ऐच्छाकुर्नाम देशः, क्षत्रियः राजा च । तस्य राजा or अपत्ताम् = ऐच्छाकु + अज् = ऐच्छाकः, irregularly formed with टिलोप by the rule "दाण्डिनायन—" (rule 1145 ante). [N. B.—Thus अज्, etc. denoting both राजा and अपत्य are called तद्राज affix and these elide in the plural as will be seen later, so Bhattoji here says "ऐच्छाकः—ऐच्छाकौ", and will later under the rule "तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्", say ऐच्छाकवः (in the plural)]. The Varttika here says that after a word denoting जनपद (country) and which is equally applied to a क्षत्रिय take

affixes as in अपत्यधिकार, to denote its king (राजनि अपत्यवत्) । This varttika follows from the technical significant name given to these affixes (i.e. तद्राज) by the rule “ते तद्राजाः” । Thus पञ्चालानां राजा = पाञ्चालः (with अञ्) । The word पूरु (denoting a क्षत्रिय class only) takes अण् in the sense of तद्राज, yielding पौरव । Again the word पान्डु (denoting a क्षत्रिय and country also) takes अण् in तद्राज senses. Thus we get पाण्डवः ।

नित—। यः शब्दो ‘जनपद’ देशविशेषं तथा ‘क्षत्रिय’ क्षत्रियजाति’ क्षत्रियराज’ वा बोधयति, तस्मात् अपत्ये अञ् प्रत्ययो भवति—इति हि सूत्रार्थः । अनेन—इक्ष्वाकुर्नाम देशः, राजाच—इत्यस्मात् अञि सति ‘दाक्षिणायन—’ इति सूत्रेण टिलोपे ऐक्षाकः सिध्यति । एते अजादयः प्रत्ययाः (ये अपत्यवत् राजनि अपि वर्तन्ते ते) तद्राजाः, एषां बहुवचने ‘तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्’ इति सूत्रेण प्रत्ययलोपो वस्यते । तमेव स्फुटीकर्तुम् भट्टोजिदिह—‘ऐक्षाकः ऐक्षाकौ’ इति द्विवचनपर्यन्तमेव उदाहृतवान्, बहुवचने प्रत्ययलोपात् ‘इक्षाकवः’ इति वक्ष्यति । अधुना वार्तिकमुदाहरति—यो जनपदपदः क्षत्रियार्थेन समानः तस्मादपत्यवत् राजनि अर्थे प्रत्यया भवन्ति । एवञ्च पञ्चालानां राजा इति अञि सति पाञ्चालः लभ्यते ॥ पुरुशब्दात् जनपदवाचित्वाभावेऽपि क्षत्रियवाचित्वे सति यथा अण् प्रत्ययो भवति तदर्थमेव वार्तिकं कृतम् । तद्राजसंज्ञार्थं च वचनम् ॥ पान्डुशब्दस्य क्षत्रियदेशवाचिनः तस्य राजनि प्रत्ययार्थं वार्तिकम् । अस्यायं देशादिवाचित्वादेव युधिष्ठिरपितृवाचित्वं नास्ति । तदाचित्वे तु पान्डव एव स्यात्—“ऋष्यन्धकहृष्टिकुरुभ्रातृ” इत्यण् । शुभादित्वात् ढगपि इति केचित्, अतः भारते “पान्डवेयाः, पाण्डवाः” इति । पान्डव इति ‘तस्त्रेदम्’ इति अण् अपि ।

११८७ । सात्वयेगान्धारिभ्यां च । ४।१।१६८ ॥

दी—। आभ्यामपत्ये अञ् । “बुद्धेत्—” इति अण्डोऽपवादः । सात्वयेयः । गान्धारः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

The affix अज् is attached to the words सान्वय and गान्धार as well in the sense of अपत्य । This thus bars the application of अज् to these words due by the rule “वृद्धेत्कोसलाजादात् अज्” । This rule will apply in the case of “its or his king as well”.

मित—। सान्वय-गान्धारिशब्दौ जनपदचवियवाचकौ । किन्तु एतौ वृद्धौ शब्दौ, आदेरचो वृद्धित्वात् । अतः आभ्याम् “वृद्धेत्कोसलाजादात् अज्” इति अज् प्रकृतः । तं व्युदस्य अज् विधानार्थं सूत्रं विधीयते । तथा च काशिका—
“ताभ्याम् अज् प्राप्ते पुनरज् विधीयते” ।

११८८ । इज् मगधकलिङ्गसूरमसादण् । ४।१।१७० ॥

दी—। अजोपवादः । इच्—आङ्गः । वाङ्गः । सौहर्मः ॥
मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः । तस्य राजन्यप्येवम् ।

Two-vowelled words that denote both a चविय and a जनपद, also the words मगध, कलिङ्ग and सूरमस take the affix अण् in the sense of अपत्य and राजा as well.

मित—। सूत्रमिदम् औत्सर्गिकम् अज् प्रत्ययं वारयित्वा अण् प्रत्ययं विदधाति ।
अङ्ग, वङ्ग, सुहर्म—एते इज्चः—(चवियजनपदवाचिनश्च) ।

११८९ । वृद्धेत्कोसलाजादाज् अज् । ४।१।१७१ ॥

दी—। वृद्धात्—आम्बष्ठः, सौवीर्यः ! इत्—आवन्तरः,
कीन्तरः । कीसल्यः । अजादस्यापत्यमाजाद्यः । (राजन्य-
प्येवम् ?) ।

वृद्ध words, इकारान्त words and the words कीसल and अजाद denoting a जनपद and चविय take अज् in the sense of अपत्य and राजा । Examples (i. e. आम्बष्ठ etc) are clearly given in the Text.

मित—। जनपदचवियवाचकात् इजात् शब्दात् इकारान्तात् शब्दात् तथा कोसलाजादशब्दाभ्यां च अपत्ये (राजनिअपि) अज् प्रत्ययो भवति । अन्यत् स्पष्टं सूत्रे । एते जनपदचवियोभयवाचकाः ॥ “इत्” इत्यत्र तपरकरणं किमर्थम् ?—कुमारी नाम जनपदचवियवाचकशब्दः, तस्यापत्यम् इति कौमार (अज्), न तु अज् ।

११८० । कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४।१।१७२ ॥

दी—। कौरव्यः । नैषध्यः । ‘स नैषधस्यार्थपतिः’ इत्यादौ शेषिकोऽण् ।

The word कुरु and words having initial (आदि) नकार and denoting चविय and जनपद both—take the affix ण्य in the sense of अपत्य and राजा । Thus कौरव्यः, नैषध्यः, नैषध्य &c ; and कौरव्य राजा &c. How then do we get नैषधस्य in “स नैषधस्य” &c. This is formed as निषध + अण = नैषध by the rule “तस्मैदम्” ।

मित—। जनपद-चवियवाचकात् कुरुशब्दात् तथा नकारादि-शब्देभ्यः राजनि अपत्ये च ण्य-प्रत्ययो भवेत् । अणञोरपवादः ।

११८१ । साल्वावयव-प्रत्यग्रथ-कलकूटाश्मकादिज् । ४।१।१७३ ॥

दी—। साल्वो जनपदस्तदवयवा उदुम्बरादयः तेभ्यः, प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्च इज् । अञोऽपवादः । औदुम्बरिः । प्रत्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः । राजन्यप्येवम् ।

Words which are parts & parcels of the vast country denoted by साल्व (i. e. उदुम्बर, तिलखल, मद्रकार, युगम्बर, भूलिङ्ग, शरदन्त) and the three words प्रत्यग्रथ, कलकूट, अश्मक—all denoting both चविय and जनपद take the affix इज् in the sense of अपत्य and

राजा । Thus we get औदुम्बरीः, प्रात्ययिः, काशकूटिः, आशमकि &c. This rule bars the usual अञ् here.

मित—। जनपदचतुर्विधोभयवाचकात् इति वर्तते एव । साल्ना नाम चतुर्विधाः । तस्य अपत्यम् इति साल्ना + ढक् (हाचः इति ढक्) = साल्नेयः । औत्सर्गिकः अणपि द्रव्यते, तेन साल्नाः । तदवयवा उदुम्बरादयः (तदयखा— “उदुम्बरास्तिलखला मद्रकारा युगम्बराः । मुलिङ्गा शरदन्ताश्च साल्नावयवसंज्ञिताः ॥ ”— केषाञ्चिन्मते आजमीद अजक्रन्द अपि), तेभ्यः चतुर्विधप्रवृत्तिभ्यः, प्रत्ययधादिभ्यः तिभ्यः इञ् प्रत्ययविधानं राजनि अपत्यं च । अनात् स्पष्टं सूते ॥

११८२ । ते तद्राजाः ॥ ४।१।१७४ ॥

दी—। अत्रादय एतत्संज्ञाः स्युः ।

११८३ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।६२ ॥

दी—। बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात् तदर्थकृते बहुत्वेन तु स्त्रियाम् । इच्छाकवः । पञ्चालाः इत्यादि ॥ कथं तर्हि— ‘कौरव्याः पशवः,’ ‘तस्यामिव रघोः पाण्ड्याः’ इति च ? कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम् ॥ ‘रघूणामन्वय’ वक्ष्ये, ‘निरुध्यमाना यदुभिः कथञ्चित्’ इति तु रघूयदुशब्दयोः तदपत्यं लक्षणया ।

The affixes अञ् etc that are here enjoined after जनपदचतुर्विधवाचकशब्द in the sense of अपत्य and राजा (e. g. “जनपदशब्दात् चतुर्विधादञ्” &c) are called तद्राज affixes. And these तद्राज affixes elide if plurality due to these affixes is intended and there is no reference to feminine gender. Thus we get इच्छाकवः, पञ्चालाः &c with elision of अञ् in the

plural. If this be the case then how do we get “कौरव्याः पशवः”, “पाण्ड्याः” &c. in the plural with तद्राज affixes not elided ? The answer is that in such cases we are to add यत् after the base कौरव्य and पाण्ड्य (singular) by the rule “तत्र साधुः” । Now this new word (कौरव्य + यत् =) कौरव्य being no longer ending in a तद्राज affix, this will not elide in the plural. Again रघु, यदु though refers to kshatriyas yet they are not जनपदवाची and as such they cannot take तद्राज affix, how then are these used in the plural but without any तद्धितप्रत्यय with reference to descendants of रघु and यदु ? To this Bhattoji answers by saying that no प्रत्यय is used after these, but by transference (लक्षणा), they refer to the progeny of रघु and यदु ।

मित— । “जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्” इतिवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना (‘ते’—इत्यनेन) परामृश्यन्ते ; न तु तत्पूर्वा अपि । अत आह—“अजादय एतत्संज्ञाः सुप्रः” । एवं तद्राजप्रत्ययार्थकतवहुत्वे दीव्ये तद्राजप्रत्ययस्य लुक् स्यात्, न तु स्त्रियाम् । ततः (वहुषु) इच्छाकवः, पञ्चालाः (प्रत्ययविरहिताः सन्तः) सिध्यन्ति ॥ “कौरव्याः पशवः”, “पाण्ड्याः”—इत्यत्र तद्राज—ण्य-प्रत्ययः, ङण्—प्रत्ययश्च अस्ति, तत् कथं एषां बहुत्वे प्रत्ययलोपविरहः ? इत्याशङ्क्याह—कौरव्यशब्दात् पाण्ड्यशब्दाच्च पुनः “तत्र साधुः” इति सूत्रेण यत्—प्रत्ययं कृत्वा कौरव्यशब्दः पाण्ड्यशब्दः सिध्यति । अनयोः बहुत्वे यत्-प्रत्ययस्य तद्राजत्वाभावात् लोपो न ; अत आह—“कौरव्ये पाण्ड्ये च साधव इति समाधेयम्” ॥ “ननु—रघु यदुशब्दयोः जनपदवाचित्वाभावात् प्राग्दीव्य-तीये अणि तस्य तद्राजत्वाभावात् कथं बहुषु ‘रघूणामन्वयं वक्त्ये’—इत्येवमादिषु तस्य लुक् स्यात् ? इत्याशङ्क्याह—रघु—यदुशब्दौ लक्षणया तदपत्ये वक्तव्ये, न तु प्रत्ययः क्रियते । एतदभिप्रेत्य भट्टोजिराह—“रघुयदुशब्दयोस्तदपत्ये लक्षणया” ।

दी—। अस्मात् तद्राजस्य लुक् । कम्बोजः—कम्बोजौ ।
 “कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्” (वा—) । चोलः, शकः—
 द्राजलक्षणस्य अणो लुक् । केरलः, यवनः—अजो लुक् ।
 ‘कम्बोजाः समरे’ इति पाठः सुगमः । दीर्घपाठे तु—कम्बोजी-
 ऽभिजनो येषाम् इत्यर्थः । “सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ”
 (सूत्र १४७३)—इत्यण् ।

The तद्राज affix elides after the word कम्बोज (even though plurality due to तद्राजप्रत्यय is not intended). Thus we get कम्बोजः—कम्बोजौ &c—with elision of तद्राजप्रत्यय even in singular & dual,—(hence instances of singular and dual only are given by Bhattoji).

Now the varttika says that this elision is after words of the कम्बोज class i.e., after कम्बोज, चोल, शक, केरल, यवन । Thus we get चोलः, शकः with elision of तद्राज अण् due by “द्राज् मसध्—” in singular &c. And केरलः, यवनः, with elision of तद्राज अण् &c. Sometimes we find instances like “काम्बोजाः समरे” &c ; but Bhattoji says that here the reading “कम्बोजाः समरे” is rather admissible and easily intelligible. If we are at all to support the दीर्घपाठ as काम्बोज, then let us proceed thus—कम्बोजः (देशः) अभिजनः (पूर्वनिवासः) येषाम् इति कम्बोज + अण् = काम्बोजाः । Here the affix अण् is not तद्राज but is guided by the rule “सिन्धुतक्षशिलादिभ्यः अणञौ” । So this अतद्राज affix will not at all elide and we will get काम्बोजाः &c.

नित—। जनपदशब्दात् चविद्यात् इति विहितस्य अजो लुक् । अवहुत्वार्थमेव सूत्रम्, अत उदाहरति “कम्बोजः, कम्बोजौ” । अपुना वार्तिकमाह—“कम्बोजादिभ्य

लुक्वचनं चोलादर्थम्” । सर्वमेतत् मूले स्पष्टम् ॥ कथं काञ्चोजाः इति दीर्घपाठः दृश्यते, अनेन तद्राजप्रत्ययस्य लुक्प्रसङ्गात् ? इत्यत्राह—“काञ्चोजाः समरे” इति ऋस्वपाठ एव सुगमः” । दीर्घपाठे तु ‘सोस्य अभिजनः’ इत्येवमर्थे—“सिन्धु तक्षशिलादिभोग्गजौ” इति अणप्रत्ययेन साधनीयः, ततः अस्य तद्राजत्वाभावात् वर्तमानसूत्रेण लुक् न स्यात्, “काञ्चोजाः” इति च सिध्येत् ।

११८५ ॥ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च । ४।१।१७६ ॥

दी— । तद्राजस्य लुक् स्यात् । अवन्ती, कुन्ती, कुरु ।

The तद्राज affix will elide in the feminine gender after these words—अवन्ति, कुन्ति, कुरु । अवन्तीः कुन्तीः अपत्यं स्त्री राजा वा इति इत्लक्षणस्य आङ्-प्रत्ययस्य लुकि सति “इतो मनुष्यजातेः” इति ङीष् । कुरुः इत्यत्र णप्रत्ययस्य लुक्, ततः स्त्रियामूङ् ।

११८६ । अतश्च । ४।१।१७७ ॥

दी— । तद्राजस्य अकारस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मद्रौ । कथं ‘माद्रौसुतौ’ इति ?—‘ऋस्व एव पाठ’ इति हरदत्तः । भर्गादित्वं वा कल्प्यम् ।

The अकार of a तद्राज affix elides in the feminine. Thus शूरसेनस्य अपत्यं स्त्री = शूरसेन + अज् (अकार of तद्राजप्रत्यय) = शौरसेन + ङीष् (अपत्यप्रत्ययेन जातित्वात्) = शूरसेनी (अकारप्रत्ययस्य लुक्) । एवं मद्रौ । How then do we get माद्रौसुतौ with दीर्घ in माद्रौ ? Haradatta says— That the reading should be मद्रौ with (ऋस्व-अकार); or we may defend माद्रौ without elision of तद्राजप्रत्यय in fem. by including it under the भर्गादि list (after which तद्राज affix do not elide—see the next rule).

मित— । सुगमा ॥

११८७ । न प्राच्य-भर्गादि-योधेयादिभ्यः । ४।१।१७८ ॥

दी— । एभ्यस्तद्राजस्य न लुक् । पाञ्चाली, वैदर्भी, आङ्गी वाङ्गी, मागधी—एते प्राच्याः । भार्गी, कारुशी कैकेयी । 'कैकेयी' इत्यत्र जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगि ङीष् । 'युधा', 'शुक्रा'—आभ्यां 'ह्यचः' इति ढक् ; ततः स्वार्थे 'पर्षादि योधेयादिभ्योऽणञौ' इत्यञ् । 'शाङ्ग' रवाद्यञः—' इति ङीन् । 'अतश्च' इति लुकि तु ढगन्तत्वात् ङीपि उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात् । योधेयी, शौक्रेयी ।

The तद्राज affix do not in the fem. elide after जनपदचतुर्विधवाचक words denoting प्राच्यचतुर्विध or after words of the भर्गादि group or after words of the योधेयादि class. Thus पाञ्चाली (प्राच्यचतुर्विध), भार्गी कैकेयी (भर्गादि group) etc. In the case of कैकेयी however there is पुंयोगि ङीष् after the base कैकय denoting जन्यजनक relation (cp. "कैकयीतः प्राक् भरतस्ततोऽभूत्", "कैकयुपपन्नं वत बह्वनर्घम्"—Bhatti). योधेयी, शौक्रेयी are got even without this rule, as युधा + ढक् = यौधेय, यौधेय + अञ् (स्वार्थे) = यौधेय, (see Text) ; now though this स्वार्थिक अञ् [which is also तद्राज affix by the rule "ज्यादयस्तद्राजाः (५।३।११८)] elides by "अतश्च", still then ङीप् by "टिड् ढाणञ—" will operate, for यौधेय ends in ढक् yielding the desired result यौधेयी ; but then its स्वर will be उदात्त at the end ; whereas if we establish यौधेयी in the way described in the Text i.e. with शाङ्ग' रवादि ङीन्, then its स्वर will be आद्युदात्त । And for this difference it is separately mentioned in this sūtra.

मित— । प्राच्येभ्यः, भर्गादिभ्यः (भर्ग, कारुश, कैकय, कश्मीर, साल, मुसाल, उरम्, कौरव्य), योधेयादिभ्यः (यौधेय, शौक्रेय, शौधेय, ज्यावाण्य, धौर्त्तय, धार्त्तय,

तिगतां, भरत, उशीनर)—उत्पन्नस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् न स्यात् ॥ यौधेयादिभ्यः स्त्रियां लुक्प्रतिषेधं दर्शयितुमाह—युधा, यक्षा आभ्यां 'ङाच्चः' इति ढक् इत्यादि । यद्यपि अब सूत्रे अनुक्तेखादपि (युधा + ढक् = यौधेय ; ततः स्वार्यिक अज् ; तस्य तद्राजत्वात् "अतश्च" इति लुक्, ततः) ढकप्रत्ययान्तत्वात् "टिङ् ङाणञ्—" इति ङीपि यौधेयी सिध्यति, तथापि स्वरविशेषार्थम् अत पाठः कल्पितः । "अतश्च" इति लुकि ङीपि सति "उदात्तनिष्ठस्वरः स्यात्"—आद्यस्वरः अनुदात्तः स्यात् । किन्तु स्वार्यिके अजि सति ततः ङीनि आद्युदात्तत्वं स्यात् । अतो विशेषविहितार्थं पृथक् पाठः स्वीकृतः ॥ अस्यादेव आपकात् पञ्चादयणञोः पाञ्चमिकस्यपि (पञ्चमाध्यायपठितस्यापि) तद्राजसूत्रेण "अतश्च" इत्यनेन लुक् प्राप्नोति, पञ्चादि-अणः स्त्रियां लुक् सिद्धो भवति वा । तदेव लुक् विधानं वर्तमानसूत्रेण वाच्यं इति बोधायम् ।

११८८ । अणिजोरनार्षयो गुं रूपोत्तमयोः षण्ड् गोत्रे । ४।१।७८

दौ— । जरादीनामन्तप्रमुत्तमम्, तस्य समीपमुपोत्तमम् । गोत्रे यौ अणिजौ विहितौ अनार्षौ तदन्तयोर्गुं रूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां षण्डादेशः स्यात् । 'निदिश्यं सानस्यादेशा भवन्ति' (परिभाषा), इत्यणिजोरेव । षण्डावितौ । 'यङश्चाप्' (सूत्र ५२८) । कुम दगन्धे रपत्यं कौमुदगन्ध्या । वाराह्या । 'अनार्षयोः' किम् ? वासिष्ठी, वैश्वामित्रौ । 'गुरुपोत्तमयोः' किम् ? औपगन्वी । जातिलक्षणे ङीष् । 'गोत्रे' किम् ?—अहिच्छत्रे जाता—आहिच्छत्री ।

The words having three or more letters and that have a long penultimate vowel and ending in the गोवप्रत्यय-अण् or इञ् (but these not signifying any ऋषि), will take षण्ड् in the fem., and then आप् in the fem. will come in by the rule "यङश्चाप्" (sutra 528 ante). [N. B.—Note that उत्तम means

the final of three or more letters, and उपोत्तम means the very near this final i.e., the penultimate, Bhattoji says all this by “आदीनाम् अन्तामुत्तमम्. असासमीपमुत्तमम्”] . Again this व्यङ् will come in place of अण् and इज only by the परिभाषा “निर्दिश्यमानस्य-देशा भवन्ति” ॥ Why do we say अनार्ययोः ? Witness वासिष्ठी (where अण् being आर्षं अण् does not take व्यङ् in the fem). Why do we say गुरुपोत्तमयोः ? Witness औपगवी (where the penultimate not being a long vowel, व्यङ् cannot come in the fem), but we have जातिलक्षणाङीप् “hy गौतं च चरणैः सह” (see स्त्रीप्रत्यय) ; why again do we say गौतु here ? witness आहिच्छती (with टिङ्दानञ्—इति ङीप्) ; here अण् not being in sense of अपत्य or गौतापत्य, व्यङ् can not come in the feminine.

मित—। गौतु यौ अनिष्ठी विहिती अनार्यौ, तदन्तयोः प्रातिपदिकयोः गुरुपोत्तमयोः स्त्रियां व्यङ्गादेशो भवति । किमेतत् ‘गुरुपोत्तमम्’ नाम’ इत्याह—
आदीनाम् तिप्रभृतीनाम् ‘अन्तम्’ अन्ताक्षरम् ‘उत्तमम्’ तदाख्यं भवति, तस्य समीपम् इति उपोत्तमम् (सामीप्ये अव्ययीभावः) । अन्तात् अव्यवहितपूर्वम् इत्यर्थः ॥

व्यङ्गः अनिकालत्वादपि “निर्दिश्यमानस्यदेशा भवन्ति” इति परिभाषया अतु अणिञोरिव व्यङ्, न तु तदन्तयोः समुदायस्य । न च ‘ङिञ्च’ इति सूत्रेण अन्त्यादेशोऽप्यतु स्यात् इति बोधम् । एवम् कुसुदगन्धेरपत्यम् इत्यर्थे ‘तस्यापत्यम्’ इति अणि कुसुदगन्धि + अण् = कौसुदगन्धिः । ततः स्त्रीप्रत्यये सति, अनेन अणोः स्थाने व्यङ् (य) = कौसुदगन्धि, ततः ‘व्यङ्याप’ इति आपिसति कौसुदगन्ध्या । अधुना इजि उदाहरणमाह—वराहस्यापत्यम् इति वराह + इज् (“अतइज्”) = वाराहिः । तस्यास्त्री इति इज्ः स्थाने व्यङ् ततः आप् = वाराह्या । एव’ वालाक्या ॥ वाशिष्ठी कृष्यण् । वैश्वमित्रो इत्यपि कृष्यण् । किन्तु यदा विश्वामित्रः मन्त्रदत्ता न भवति

तदा “अत इज” इति इजि सति वैश्वामित्रिः स्यात् [तथा च भारतम् “अष्टकस्य वैश्वामित्रेः” इत्यादि] ॥ अन्यत मुगसम् ॥

११८८ । गोत्रावयवात् । ४।१।७८ ॥

दी— । गोत्रावयवा गोत्राभिमतः कुलाख्याः, ततो गोत्रे विहितयोः अणिजोः स्त्रियां षड्देशः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थ आरम्भः । पौणिक्या । भौणिक्या ।

Bhattoji in order to explain the word गोत्रावयव as occurring in the sutra says that words that specify or signify some well-known races are गोत्रावयव (i.e. पुणिक, भुणिक, मुखर etc) ; and if अण् or इज् in the sense of गोत्र are attached after such गोत्रावयव words, then in the fem. these will take षड्, no matter the words are not गुरुपोत्तम । Thus we get पुणिकस्य अपत्यं इति पुणिक + इज् = पौणिकि । Then in fem. पौणिकि + षड्, आप् = पौणिक्या । Similarly भौणिक्या, मौखर्या &c.

मित— । ‘अणिजोः’ इति अस्त्रेव । गोत्रावयवशब्दं व्याचष्टे—गोत्रं कुलम् अभिमतं प्रख्यातं कुलम् आख्यान्तिये इति कुलाख्याः शब्दाः, कुलनामानि इत्यर्थः, पुणिक-भुणिक-मुखरादयः, “ततो गोत्रे विहितयोरणिजोः स्त्रियां षड्देशः भवति” । अन्यत् स्पष्टम् मूले ।

१२०० । क्रौड्यादिभ्यश्च । ४।१।८० ॥

दी— । स्त्रियां षड्प्रत्ययः स्यात् । अगुरुपोत्तमार्थः अनणिजन्तार्थश्च आरम्भः । क्रौड्या । व्याड्या । ‘सूतं युवत्याम्’ सुत्या । ‘भोजचत्रिये’—भोज्या ।

To words of the क्रौडि—class, षड् comes in the fem. (though these are not गुरुपोत्तम or अमूल वा इमूल) । The word सूत takes षड् in fem. to denote a युवति &c. and भोज to denote a चत्रिय ।

मित—। सुगमा। कौडिगणो यथा—कौडि, लाडि, व्याडि. आपिशलि, आपचिति, चौपयत, चंटयत, सैकयत, बैल्लयत, सौधातकि, सूतयुक्क्याम्, भोज चतिये, यौतकि, कौटि, भैरिक्कि भौलिकि, शाअलि, शाअलि, कापिटलि, गौकत्त्य ॥

१२०१। दैवयज्ञि-शौचवृत्ति-सात्यमुग्रि-काण्डे विद्धिभ्यो-
ऽन्यतरस्याम् । ४।१।८१ ॥

दी—। एभ्यश्चतुर्भ्यः षण्ड् वा । अगोत्रार्थमिदम्,
गोत्रे ऽपि परत्वात् प्रवर्तते । पक्षे 'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीष् ।
दैवयज्ञा—दैवयज्ञी । इत्यादि ॥

The four words दैवयज्ञि etc (that end in the affix इञ्) optionally takes षण्ड् in the feminine. This sutra is both for गोत्रार्थ and अगोत्रार्थ senses ; optionally when this sutra does not operate these words take ङीष् in the fem. by the rule 'इतो मनुष्यजातेः' । Thus दैवयज्ञस्य अपत्यम् इति दैवयज्ञ + इञ् = दैवयज्ञि । ततः षण्ड् आप् = दैवयज्ञा । ङीषितु—दैवयज्ञी । एवम् शूचिवृत्तस्य अपत्यं स्त्री = शौचिवृत्त्या—शौचिवृत्ती । सत्यमुग्रस्य अपत्यं स्त्री = सत्यामुग्रा—सात्यमुग्री इत्यादि ॥

मित—। दैवयज्ञि, शौचवृत्ति, सात्यमुग्रि, काण्डे विद्धि इत्येतेषां चतुर्णाम् अन्यतरस्यां (विकल्पेन) षण्ड् प्रत्ययी भवति स्त्रियाम् । इत्यन्ताएते । गोत्रग्रहणं चात्र न वर्तते । तेन उभयत्रविधाया इयम् । गोत्रे पूर्वेण षण्डादेशः प्राप्नोति विकल्प्यते, अगोत्रे अनन्तरे अपत्ये पक्षे विधीयते । तेन सुक्ते—'इतो मनुष्यजातेः' इति ङीषेव भवति । ततः दैवयज्ञा-दैवयज्ञी काण्डे विद्धा—काण्डे विद्धी इत्यादि सिध्तिः । अन्यत् सुगमम् ॥

इति तद्धितापत्ताधिकारप्रकरणे श्रीक.मुदरञ्जनकृता मितभाषिणी-व्याख्या समाप्ता ॥

NOW AVAILABLE

Dr. K. RAY'S—

1. EVOLUTION OF GITA (containing growth of metaphysical and ethical ideas from the Vedic period down to the age of Gita—discussion on the principles of the Vedas, Upanishads, Sutras, Manu and Charaka Samhitas, Puranas, Tantras, Panini, Bhasa and Gita &c).

Rs. 4/-

1. PHILOSOPHY OF AYURVEDA (containing its principles &c, mode of procedure in treatment of diseases, Tri-dosha Tattwa, comparison of its principles, with Homoeopathy; and practical medicines on Stone, Phthisis, Cancer, Blood-pressure, Plague, Meningitis &c. &c.).

100 pages—Re. 1/-

(Highly spoken of by Scholars here and abroad).

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY,
NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. 3a 4V/Dik/Ray. - 448.

Author—Sikshita, Bhattacharya.

Title—Sikshita-Kaundya.
Vol. III, Pt. 1.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Sr. A.V. Bhattacharya By Minister, P.W. Board	4/8/34.	

P.T.O.